

Revelation, Concealment and Censorship in Bratslav Hasidic Literature

Jonatan Meir, Ben-Gurion University of the Negev

Abstract

The reader of Bratslav hasidic literature is confounded by the recurring appearance of the word “etc.,” a word which breaks up the continuity or conclusion of a sentence on nearly every page. It generally indicates the omission of a word or larger fragment which appears in manuscript but is censored in print for various reasons. Indeed, Bratslav books are subject to continuous internal censorship. As long as Bratslav remained a small group, the hasidic reader knew to fill in the lacunae, whether on the basis of oral tradition or manuscripts in their possession. The increase of “new initiates,” however, shifted the balance between concealment and revelation. Until now it has been commonly thought that every later edition is more complete (as they include earlier “omissions”) with the understanding that publishers now reveal that which was previously concealed; the case in recent years, however, is the complete opposite. The very editions “with omissions,” or “with new omissions” – to use the paradoxical expression of the Hasidim (meaning, editions without omissions) – indeed contain many additions scattered throughout various manuscripts, yet they oftentimes excise passages that had previously been printed. The upshot is that each and every edition stands alone, each subject to its own unique censorship. This assortment of editions of Bratslav literature published in the past twenty years has led to a situation in which there are no authoritative editions, as each printer manipulates the text as he or she sees fit. This assessment is germane to all Bratslav publications, yet it is particularly so in regard to the central hagiographic Bratslav text: *Hayyei Moharan* (The Life of R. Nahman), written by R. Natan of Nemirov during R. Nahman’s lifetime, up to the latter’s death. This work, part of a larger corpus of hagiographic literature authored by R. Natan, was first published with significant omissions in 1874. The complex web of Bratslav hagiographic writings lies at the heart of this article. We address several classic examples of internal censorship, most notably concerning R. Nahman’s dispute with R. Aryeh Leib, the “Shpole Zeide,” as well as the importance of the “omissions” in understanding the teachings found in R. Nahman’s magnum opus *Likutei Moharan*.

תקציר

כל הקורא את ספרותה של חסידות ברסלב עומד תמה על ריבוי הופעתה של המילה וכו', מילה המופיעה בכל עמוד ועמוד וקוטעת את רצף המשפטים או את סיומם. לרוב היה זה סימן להשמטה של עניין שלם או של מילה המופיעים בכתבי היד שצונזרו מטעם ידוע. ספרי ברסלב נערכים תחת צנזורה פנימית מתמדת, גם אם מדובר בצנזורה יוצאת דופן, כזו הרומזת באופן מתמיד לשלם הנעדר. כל עוד חסידי ברסלב היו מועטים, ידע הקורא החסיד להשלים

את שחסר על פי שמועה שבעל פה או על פי כתבי היד שהיו ברשותו, אך משנתרבו 'המתקרים החדשים' נשתנו גם סדרי הכיסוי והגילוי. אם עד עתה מקובל היה לחשוב שכל מהדורה מאוחרת שלמה יותר (שהרי כוללות הן את ה'השמטות'), ואם עד עתה נדמה היה שהמדפיסים מגלים את כל מה שהסתירו קודמיהם, נראה בבירור שבימינו התמונה שונה לחלוטין. אותם ספרים 'עם השמטות' או ספרים 'עם השמטות חדשות' כלשון הפרדוקסלית של החסידים (היינו, ספרים בלי השמטות), אמנם הוסיפו דברים רבים מתוך כתבי יד מפורזים, אך לעיתים קרובות גם השמיטו דברים שכבר נדפסו קודם. היינו, כל מהדורה ומהדורה עומדת בפני עצמה, והצנזורה שונה בכל אחת מהן. בליל המהדורות של ספרי ברסלב בעשרים השנים האחרונות הביאו למצב ששוב אין מהדורה אחת שניתן לסמוך עליה וכל מדפיס עושה בטקסטים כבשלו. תמונה זו נכונה לרוב ספרי ברסלב אך נכונה בייחוד לספר ההגיוגרפי המרכזי: ספר חיי מוהר"ן, שנתחבר בידי ר' נתן מנמירוב במשך חייו של ר' נחמן מברסלב ובסמוך להסתלקותו. היה זה חלק מקורפוס גדול של שבחים שכתב ר' נתן והוא נדפס לראשונה כספר, עם השמטות מרובות, בשנת 1874. סבך הדפוסים וכתבי היד של ספרות השבחים הברסלבית יעמוד בליבו של מאמר זה. נדון בקצרה בכמה דוגמאות קלאסיות לצנזורה פנימית, ראש להן בעניינים הקשורים למחלוקת עם הסבא משפולה, כמו גם בחשיבותן של ה'השמטות' להבנת תורות בספר 'ליקוטי מוהר"ן'.

גילוי, כיסוי וצנזורה בדפוסי חסידות ברסלב

יונתן מאיר

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

וזכני להיות נאמן רוח מכסה דבר. ותתן לי כח מאתך. ותשפיע עלי רוח חכמה דקדושה ואמונה שלימה באמת. ותשמרני ותצילני שלא אהיה ח"ו הולך רכיל מגלה סוד. רק תתן לי כח להעלים ולהצפין את כל הדברים שאין רשאים לגלותם. ר' נתן מנמירוב, ליקוטי תפילות, תפילה סא.

[1]

כל הקורא את ספרותה של חסידות ברסלב עומד תמה על ריבוי הופעתה של המילה וכו', מילה המופיעה בכל עמוד ועמוד וקוטעת את רצף המשפטים או את סיומם. לרוב היה זה סימן להשמטה של עניין שלם או של מילה המופיעים בכתבי היד שצנזרו מטעם ידוע. כי הנה ספרי ברסלב הם ענין לצנזורה פנימית מתמדת, גם אם מדובר בצנזורה יוצאת דופן, כזו הרומזת באופן מתמיד לשלם הנעדר. כל עוד חסידי ברסלב היו מועטים, ידע הקורא החסיד להשלים את שחסר על פי שמועה שבעל פה או על פי כתבי היד שהיו ברשותו, אך משנתרבו 'המתקרבים החדשים' נשתנו גם סדרי הכיסוי והגילוי. אם עד עתה מקובל היה לחשוב שכל מהדורה מאוחרת שלמה יותר (שהרי כוללות הן את ה'השמטות'), ואם עד עתה נדמה היה שהמדפיסים מגלים את כל מה שהסתירו קודמיהם, נראה בבירור שבימינו התמונה שונה לחלוטין.¹ אותם ספרים 'עם השמטות' או ספרים 'עם השמטות חדשות' כלשון הפרדוקסלית של החסידים (היינו, ספרים בלי השמטות), אמנם הוסיפו דברים רבים מתוך כתבי יד מפורזים, אך לעתים קרובות גם השמיטו דברים שכבר נדפסו קודם. היינו, כל מהדורה ומהדורה עומדת בפני עצמה, והצנזורה שונה בכל אחת מהן. לליל המהדורות של ספרי ברסלב בעשרים השנים האחרונות הביאו למצב ששוב אין מהדורה אחת שניתן לסמוך עליה וכל מדפיס עושה בטקסטים כבשלו. תמונה זו נכונה לרוב ספרי ברסלב אך נכונה בייחוד לספר ההגיוגרפי המרכזי: ספר חיי מוהר"ן, שנתחבר בידי ר' נתן מנמירוב במשך חייו של ר' נחמן מברסלב ובסמוך להסתלקותו. היה זה חלק מקורפוס

1 להנחה שיש התקדמות בגילוי בכתבי ברסלב המודפסים, כמו גם על המשחק המתמיד בין גילוי להסתור, ראו: יוסף וייס, תורת הדיאלקטיקה והאמונה לר' נחמן מברסלב (דוקטורט גנוז), ירושלים תשי"א, עמ' 120-121; אברהם יצחק גרין, בעל היסורים: פרשת חייו של ר' נחמן מברסלב, תל-אביב תשמ"א, עמ' 19-20; מגדל פייקאדו, חסידות ברסלב: פרקים בחיי מחוללה, בכתביה ובספריה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 10-13.

גדול של שבחים שכתב ר' נתן והוא נדפס לראשונה כספר, עם השמטות מרובות, בשנת 1874.² סבך הדפוסים וכתבי היד של ספרות השבחים הברסלבית יעמוד בליבו של מאמר זה. נדון בקצרה בכמה דוגמאות קלאסיות לצנזורה פנימית, ראש להן בעניינים הקשורים למחלוקת עם הסבא משפולה, כמו גם בחשיבותן של ה'השמטות' להבנת תורות בספר ליקוטי מוהר"ן. יהיו אלו בבחינת פתחי דברים לעבודה היסטורית ופילולוגית שיש להשלים בעתיד.

[2]

רוב ההשמטות בספר חיי מוהר"ן קשורות לדברים מופלאים שאמר ר' נחמן על עצמו, לדברי התפארות סתם, לסודות משיחיים, או לדברים שאמר ר' נחמן בגנותם של אחרים (כפי שנראה בהמשך). בוודאי שאין כאן תיאולוגיה שבתאית רדיקלית שהוסתרה, כפי שדימו כמה מהחוקרים שלא ראו את מכלול כתבי היד, גם אם עניינים תיאולוגיים רבי משמעות ולשונות חריפים למדי בוודאי שהוסתרו. סבך ה'השמטות' כל כך גדול ושונה ממהדורה למהדורה, עד שצצו גם 'השמטות' מזויפות. דוגמה נאה לעניין זה הוא 'סוד רשב"י', שנדפס בראש ליקוטי מוהר"ן תנינא בשנת 1811. עיקרו לכאורה דברים בשבח רשב"י והזוהר, ש'בספר דא יפקון מגלותא', והדברים מסתיימים במילים: 'כי דע כי התנא הקדוש ר' שמעון הוא בחי' עיר וקדיש משמים נחית. ר"ת שמעון. וכו'.³ והנה ההשמטה המסתתרת: 'ועכשיו יש נ"חל נ"ובע מ"קור ח"כמה [נחמן] וכו'', היינו הגילוי של השמטה אחת הסתיר השמטה נוספת ונתגלה עוד וכו'.⁴ והנה ה'השמטה' במלואה: 'ועכשיו יש נ"חל נ"ובע מ"קור ח"כמה שאפילו העיר וקדיש צריך ג"כ לקבל משם והבן'.⁵ דברים אלו מוכרים לבקאים בספרי ברסלב

- 2 נתן מנמירוב, ספר חיי מוהר"ן, א-ב, למברג 1874. הספר היה חלק ממכלול גדול הכולל גם חלק משיחות הר"ן, כפי שנראה בהמשך. החלוקה לשני ספרים מלאכותית ואיננה קיימת בכתבי היד המוקדמים. ראו: אליעזר חשין, סדר כתיבת והדפסת ספר הקדוש שיחות הר"ן, שיחות הר"ן המפואר עם נועם השיחות, מהדורת נחמן יוסף וויטריאל, ברוקלין תשע"א, עמ' 21-29; דוד דגן, 'ספר סופר וסיפור', אבקשה 7 (תשע"ז), עמ' 14-17; 8 (תשע"ז), עמ' 14-19.
- 3 'לכו חזו מפעלות ה'. התגלות נפלא מסוד גדולת התנא האלקי ר' שמעון בר יוחאי ז"ל', בראש ליקוטי מוהר"ן תנינא, מאהלו תקע"א; ושוב בראש ליקוטי מוהר"ן קמא, ברסלב תקפ"א, דע"ב.
- 4 השמטה זו נדפסה לראשונה בתוך: ספר חיי מוהר"ן, למברג 1874, חלק ראשון, א, 'נסיעתו וישיבתו באומין', אות ה, כו ע"א (אות קפט בדפוסים מאוחרים). ר' נתן רשם נוסח זה כבר באחד ממכתביו: עלים לתרופה, מהדורת תורת הנצח, ירושלים תש"ס, איגרת תמו, עמ' תמג.
- 5 קטע זה מופיע בכתב היד הברסלבי המוקדם ביותר שיש בידינו, הוא כתב יד ר' נפתלי (ראו להלן הערה 40); ספר השמטות מספר חיי מוהר"ן, תרנ"ח (כ"י טפליק), יב ע"א. נדפס לראשונה בידי שמואל הורוויץ בתוך: אברהם חזן, ספר ימי התלאות, ירושלים תרצ"ג, 'השמטות מחי"מ', עמ' קצה. ראו: פייקאז', חסידות ברסלב (לעיל הערה 1), עמ' 10-16; גרין, בעל היסורים (לעיל הערה 1), עמ' 25-26; צבי מרק, מגילת סתרים: חזונו המשיחי הסודי של ר' נחמן מברסלב, רמת-גן תשס"ו, עמ' 117-121. במקורות אחרים הוסיפו את ההשמטה השנייה על פי כתב היד. למשל אליעזר שלמה שיק, ליקוטי מוהר"ן עם שפת הנחל, ברוקלין תשל"ח, בראש הספר; הנ"ל, פעולת הצדיק, ברוקלין תשל"ח, עמ' תמא; חיי מוהר"ן, מהדורת תורת הנצח, ירושלים תשנ"ו, אות קפט, עמ' רלג; יצחק מיכאל גיגי [ימ"ג], הקדמות – שיר נעים, רשב"י הבטיח, ירושלים תשס"ו, עמ' א-ח; גדליהו אהרן קעניג, שו"ת שערי צדיק, צפת תשע"ב, א, עמ' קיג-קיו. על 'סוד' זה בנה ר' נתן מנמירוב את אחת מתפלותיו: ספר ליקוטי

הבלתי מצונזרים, אך קיימת גם 'השמטה' פלאית נוספת וזה לשונה: 'ועכשיו יש נחל נובע מקור חכמה שאפילו העיר וקדיש צריך גם כן לקבל משם, כציפור השותה מהמעין הנובע, והבן.⁶ מניין השמטות אלו? כתבי יד או דמיון החסידים? נראה שגם וגם. אם שתי ההשמטות הראשונות מצויות בכתבי היד של ספר חיי מוהר"ן, הרי שזו השלישית נעדרת מהם ומופיעה רק במהדורה של חסידי אודסר שנדפסה בשנת תשס"ה. אין ספק שעיקרו של סוד זה הוא שר' נחמן איננו רק חלק מנשמת רשב"י אלא שהוא גדול מרשב"י, ושספרו גדול מספר הזוהר. דבר זה עולה גם מקטעים אחרים. הנה במקום אחר נאמר: 'פ"א דיבר עמי ואמר כמתגעגע: איך לוקחים חבריא כמו שהיה אצל רשב"י וכיוצא ואני הייתי ג"כ תוחב את ראשי ביניהם וכו'', וההשלמה בכתב יד: 'ענה ואמר ומן הסתם היכן שהיה נמצא חבריא הייתי אני הרבי שלהם!⁷ עם זאת, התוספת האחרונה המצויה בחיי מוהר"ן מהדורת הנ"ח חים (כציפור השותה מהמעין הנובע)', אין לה כל מקור נאמן ולא מצויה באף אחד מכתבי היד של הספר. פלא שהיא שולבה במהדורות רבות של חיי מוהר"ן ולא קם מי שערער על תוספת משונה זו.⁸ נדמה שבהלת חסידים מסוימים אחר מילוי ה'השמטות' הביאה אותם גם להשלים דברים לפי פרי דמיונם או לפי מקורות בלתי מבוררים.⁹ עניין 'סוד רשב"י' הוא רק דוגמה אחת, גם אם מרכזית, יש מאות קטעים מעין אלו שהושמטו או צונזרו. על כל העוסק בחסידות ברסלב חובה אם כן לדקדק היטב בדפוסים הנפוצים לאור הדפוסים הראשונים וכתבי היד המוקדמים המצויים בידינו. אך עלינו להקדים דברים על סדר הדפסת שבחי של ר' נחמן כך שהתמונה תהיה בהירה יותר.

[3]

שבחי ר' נחמן מברסלב מוכרים היום בשלושה קבצים מרכזיים: שבחי הר"ן, שיחות הר"ן וחיי מוהר"ן, אך דרך התהוותם וגורלם בדפוס לא היה פשוט כלל ונדמה שהספרים היו נזילים בהרבה ממה שנדמה בתחילה. ר' נתן מנמירוב החל לרשום את שבחי מורו עוד בחייו באופן בלתי שיטתי (יש בידינו העתקה של חלק מכתב יד מוקדם מעין זה, כפי שנראה בהמשך). היו אלו 'שיחות', כלשונו של ר' נתן, היינו שבחים. עם הסתלקות ר' נחמן החל ר' נתן במפעל דפוס גדול ושילב מעט מאותן

תפילות, ברסלב תקפ"ב-תקפ"ז, ב, תפילה מז, קב ע"ב-קד ע"א.

6 ספר חיי מוהר"ן, הוצאת נקודות טובות, בית שמש תשס"ה, אות קפט, עמ' קלד-קלה.

7 ספר חיי מוהר"ן, חלק שני: שבחי מוהר"ן, למברג 1874, 'גדולת נוראות השגתו', מג, ז ע"א; וההשלמה: השמטות טפליק (כ"י), יד ע"א; הורוויץ, השמטות מחי"מ (לעיל הערה 5), עמ' קצה; חיי מוהר"ן עם השמטות (נקודות טובות תשס"ה), אות רפה, עמ' קעט; חיי מוהר"ן, מהדורת אב"ן שתי, ירושלים תשע"ג, אות רפה, עמ' רפח; חיי מוהר"ן, מהדורת לשון צדיק, ירושלים תשע"ה, ב, אות רפה, עמ' נט. ההשמטה נעדרת ממהדורות רבות (למשל משך הנחל). תוספת זו שבה במספר מקומות. למשל, חיי מוהר"ן, הוצאת מכון מוהר"ן, ירושלים תשע"ה, אות קפט, עמ' רעא; שמואל השל פרידמן, סידור מקור חכמה, א, בית שמש תשס"ז, עמ' 759 (תוספת של מהדירי הספר שאין לה מקור בכתב היד של פרידמן).

9 בספר חיי מוהר"ן, הוצאת קרן הדפסה היכל הקדש [אליעזר שלמה שיק], ברוקלין תשנ"ה, יש מספר עמודים עם 'השמטות' שחלקן מדומיינות וניכר מלשונן וסגנונן שנתחברו במחצית השנייה של המאה העשרים ('השמטות והוספות ותקונים שנמצאו בכתב יד אצל אחד מאנשי שלומנו ז"ל', עמ' תרא-תרו). כמה מהן נבלעו בספרי ברסלב שנדפסו בשנים האחרונות.

'שיחות' בשולי חיבורים אחרים. כך צירף בשנת 1815 שני קונטרסים ארוכים לסוף ספר סיפורי מעשיות (קונטרס ראשון בשם 'סיפורי מעשיות', 'סדר הנסיעה שלו לארץ ישראל', א ע"א – יב ע"ב, הכולל הקדמה קצרה; וקונטרס שני בשם: 'ליקוטי מוהר"ן, א ע"א – טז ע"ב). תוספות אלו נכללו לימים בספר שבחי הר"ן (בדפוסים מאוחרים: אותיות א-לו), ובחלק הראשון של ספר שיחות הר"ן (בדפוסים מאוחרים: אותיות א-קטז).¹⁰ גם במהדורה המחודשת של ספר ליקוטי מוהר"ן, שנדפסה בשנת 1821 בבית הדפוס הבלתי לגאלי בביתו של ר' נתן, נוספו שיחות מעין אלו (או כלשון ר' נתן: 'כמה דברים נפלאים שלקטתי מתוך שיחותיו הקדושים'). הפעם שולבו וסומנו השיחות כתורות של ממש (הכוונה לתורות צג-קכה, המופיעות בכל מהדורות הספר בדפוסים מאוחרים). אין ספק שמדובר ב'שיחות' קצרות בסגנון ספרות השבחים (דוגמת שיחות הר"ן, אותיות א-קטז) ולא מדובר בתורות של ממש. הספר נחתם למעשה בתורה צב, אחריה נרשם: 'נשלם ספר ליקוטי מוהר"ן תנינא. תהלה לאל עליון אשר שמים וארץ קנה'; וקודם לתורה צג נוספו המילים: 'ואלה מוסיף על הראשונים. מה שלקטתי מתוך שיחותיו הקדושים'. היינו, מדובר שוב בתוספת שנלקחה מכתב יד שלם יותר הכולל את שבחיו של ר' נחמן והם מהווים מעין המשך לאותן שיחות שנדפסו בסוף ספר סיפורי המעשיות.¹¹

בשלב מאוחר יותר (לפי מסורת החסידים, לאחר שנת 1824), החל ר' נתן לערוך כתב יד גדול שמכיל 'שיחות' נוספות והפעם מסודר לפי פרקים עם כותרים. הוא הקדים הקדמה מיוחדת לכתב היד החדש והכתירו בשם: 'חיי מוהר"ן'.¹² בהקדמה הארוכה כתב בין השאר:

10 ספר סיפורי מעשיות, אוסטרחה תקע"ו. בהקדמה לספר (ב ע"א), רשם ר' נתן דברים שנשמטו מדפוסים מאוחרים: 'גם הצגנו אחר המעשיות כמה וכמה סיפורים ושיחות נאות של רבינו הקדוש והנורא ז"ל. אשר זכינו לשמוע מפיו. כי שיחתו הוא כולה תורה וכו'. תוספות אלו כונו בידי ר' נתן במקומות שונים לאורך עלים לתרופה וליקוטי הלכות בשמות: 'השיחות הקדושות שנדפסו אצל הסיפורי מעשיות', 'ליקוטי מוהר"ן שאצל המעשיות' ועוד כיו"ב. ראו חשין (לעיל הערה 2), עמ' 22-23. יוסף פרל כינה את אותן 'שיחות' בשם 'ליקוטי מוהר"ן תליתאי' והרבה ללעוג להן. ראו: פייקאו', חסידות ברסלב (לעיל הערה 1), עמ' 184-185; דוד אסף, ברסלב: ביבליוגרפיה מוערת, ירושלים תש"ס, עמ' 8-9 (סימן 6); יוסף פרל, ספר מגלה טמירין, מהדורת יונתן מאיר, ירושלים תשע"ד, נספחים, עמ' 410, 418-420.

11 ספר ליקוטי מוהר"ן תנינא, מאהלו [ברסלב] תקפ"א, תורות צג-קכה, מא ע"ב – מד ע"א. מתוך דברים שכתב ר' נתן בהקדמת כך זה ברור שהתוספות הן מעין המשך ל'שיחות' שבסוף סיפורי מעשיות. כך צייין שם בין השאר: 'גם הוספנו בסוף הספר כמה דברים נפלאים שלקטתי מתוך שיחותיו הקדושים ששמעתי רובם מפיו הק' בעצמו [...] וכבר נדפסו כמה שיחות קדושות שלו. בספרים הנדפסים כבר. וכעת הוספתי ללקט עוד כמה דברים כהנה. ומחמת הוצאות הדפוס ואסיפת הפנאי כי ימים הנוראים הבע"ל משמשין ובאין. על כל היה מן הנמנע להדפיס כל השיחות הק' הכתובים אצלי ואי"ה עוד חזון למועד. להדפיס הכל'. ראו: חשין (לעיל הערה 2), עמ' 24-23; דגן (לעיל הערה 2), 8, עמ' 16-17. 'תורות' אלו נעדרות מהדפוס הראשון של ליקוטי מוהר"ן תנינא.

12 על זמן כתיבת הספר ראו את המסורת שמביא נתן צבי קעניג, נוח צדיקים, בני ברק תשכ"ט, עמ' עו. בכמה עניינים שב ר' נתן וסיפר מחדש דברים שכבר הופיעו קודם ב'שיחות' הנדפסות. למשל, סיפור נסיעת ר' נחמן לארץ ישראל. ניתוח פילולוגי מפורט של שני הנוסחים מצביע שהטקסט של חיי מוהר"ן נתחבר לאחר שנת תק"פ. ראו: עדה רפפורט-אלברט, 'שני מקורות לתיאור נסיעת ר' נחמן לארץ ישראל', חסידים ושבתיאם, אנשים ונשים, ירושלים תשע"ה, עמ' 86-94.

למן היום שזכיתי להתקרב חיזקני השי"י והוא ז"ל לעסוק בכתיבת נוראות התגלות תורתו הקדושה והשי"י חזקני לכתוב תמיד הענינים והשיחות שהיו אצל כל תורה כי ידעתי שכל דיבור ודיבור הוא תורה שלימה אבל בתחילה לא נזהרתי עדיין לכתוב כל השיחות הקדושות [...] ובאמת למן היום אשר התחלתי להכיר היטב אמתת נשגבות מעלתו וקדושתו הנוראה הייתי אומר תמיד שראוי היה שיעמוד אחד שיכתוב כל דיבור ודיבור שיצא מפיו [...] וקראתי שם החיבור חיי מוהר"נ מחמת שרובו מספר מחייו הקדושים מאשר עבר עליו בימי חייו הקדושים והחיים אשר חי בעולם כי הוא היה איש חי באמת אשר לא היה דוגמתו והוא חי תמיד חיים אמתיים ובכל פעם חי חיים חדשים כאשר נשמע מפיו הק' שפ"א אמר אני חייתי היום חיים שלא חייתי מעולם. [...] אבל חיים שזכה הוא ז"ל (עדין לא טעמו שום אדם בעולם) [...].

(בזה הספר נכתב כל המעשיות ששמענו מפיו הק' גם כמה שיחות וסיפורים ששמענו מפיו הק' כי שיחתו היא כולה תורה גם כמה מעשיות שנעשו ועברו בינו ובין מקורביו ומכולם יבין המשכיל עוצם גדולתו ותוקף קדושתו המופלג מאד מה שאין הפה יכול לתאר והלב לחשוב [...] ואפילו מה ששמענו וראינו לא הצגנו כאן רק מעט קצת ברמז ומפני עוצם המחלוקת שרבו עליו מאד אנו מוכרחים לשום לפינו מחסום לבלי לספר בשבחו וגודל עוצם קדושתו ורוממותו הוא מרומם ונשגב מאד מידיעתנו אך גם זה המעט דמעט שזכינו לידע ולהבין קצת א"א לספר כולו מפני המחלוקת הגדולה אעפ"י שהי' טובה להעולם רק רשמתי זאת בשביל הדורות הבאים ובשביל הימים הבאים לקראתינו לשלום למען לא תשכח מפינו ומפי זרעינו למען ידעו דורות הבאים גודל חיבתם של ישראל לפני השי"ת אשר זכו בדורות האחרונים לאור צח וזך כזה אור הגנוז והצפון אשרי עין ראתה אותו אשרי אוזן ששמע מפיו דיבורים הקדושים והמעמיק עינו בספר רבינו ז"ל יבין מעט מעט מעוצם קדושתו).¹³

כתב היד השלם של ספר חיי מוהר"ן, שכלל גם טקסטים אוטוריים דוגמת מגילת סתרים, מעשה מהלחם ומעשה משריון, לא הובא לדפוס בידי ר' נתן מחמת המציק, הוא נתגלגל מיד ליד בין החסידים ושבו והעתיקו אותו לאורך המאה התשע עשרה, כפי שנראה בהמשך.

אחרי פטירתו של ר' נתן נדפסו גם מעין קיצורים פופולריים של דברים שהופיעו בסוף ספר סיפורי המעשיות. כך הוא הספר מעגלי צדק (תר"ו), שאינו אלא לקט מהשיחות שהדפיס ר' נתן; וכך הוא ספר מסעות הים (תר"ו), המכיל את קיצור נסיעת ר' נחמן לארץ ישראל.¹⁴ במהדורות אלו הושמטו דברים מאהבת הקיצור ולא נדפס חומר חדש ונראה כי לא יצאו מידם של חסידי ברסלב.

13 חיי מוהר"ן (תרל"ד), הקדמה, ב ע"א-ע"ב. המשפטים בסוגריים הושמטו בדפוס ראשון ומובאים על פי חיי מוהר"ן השלם בכתב יד, פרידמן (כ"י), א ע"א; השמטות טפליק (כ"י), ד ע"ב. לא ברור מה מקומה של ההשמטה הארוכה ואם מדובר בנוסח ראשוני או בהשלמה. במהדורות המאוחרות של הספר היא שולבה בשינויים ובשיבושים (למשל אב"ן שתייה תשע"ג). עוד על הבחירה בשם 'חיי מוהר"ן' ראו את המסורת המובאת בידי אלטר טפליקר מפי ר' נתן, 'קונטרס אמונת עתיף', בתוך: ימי מהר"ת, למברג תרס"ג, נג ע"ב – נד ע"ב.

14 מעגלי צדק, סלאוויטא תר"ו; מסעות הים, סלאוויטא תר"ו (בשני הספרים חתימת הצנזור היא

הראשון שהדפיס חומר חדש מתוך כתב היד הגדול של ספר חיי מוהר"ן היה ר' נחמן מטולטשין. בשעה שהדפיס מהדורה חדשה של ספר סיפורי המעשיות בזאלקווא 1850 לערך (מהדורה שהוכתרה בשם 'ספר סיפ"ם' ונוספה בה ההקדמה השנייה והארוכה של ר' נתן לספר), צירף לו גם כרך שני עם שער נפרד בשם 'ספר מגיד שיחות'. כאן נדפסו מחדש ההוספות של ר' נתן לסיפורי המעשיות, ה'שיחות' שהופיעו שם וברצף אחד גם לקט חדש של 'שיחות' מתוך כתב היד של חיי מוהר"ן (בדפוס שיחות הר"ן הנפוצים היום: אותיות א-קטז מקורן בתוספות של ר' נתן לסיפורי המעשיות; ואותיות קיז-שח נקבעו מתוך כתב היד של חיי מוהר"ן). בראשי העמודים הופיעו הכותרים: 'שבחי הר"ן', 'נסיעתו לא"י' ו'שיחות הר"ן'; ובפתח התוספות החדשות רשם ר' נחמן מטולטשין: 'ואלה מוסיף על הראשונים. מה שלקטנו ואספנו שושנים ופרחים נאים מתוך שיחות מוהר"ן הק' אשר עדיין הם בכתובים'.¹⁵ למעשה, ר' נחמן מטולטשין שילב כאן חלק מכתב היד השלם של ספר חיי מוהר"ן (דבר הנכבד גם מהחלוקה הפנימית לפרקים הזהים למצוי בחיי מוהר"ן), ויצר ספר מלאכותי שלא עלה על דעתו של ר' נתן, ספר הכולל חטיבות בלתי קשורות זו לזו. השיחות החדשות שליקט מכתב היד היו כאלו שלא היה בהן לעורר מחלוקת והצנזורה הפנימית הייתה בעיקר במעשה הלקט ולא בשיחות עצמן, גם אם ידו הארוכה של המדפיס ניכרת גם כאן במעשה העריכה.¹⁶

ספר 'מגיד שיחות' נדפס באותו השם ובמתכונת זהה מספר פעמים (לעתים ללא קשר לסיפורי המעשיות), אך עד מהרה חל גם כאן שינוי. בשנת 1864 נדפס הספר בשם אחר: 'ספר שבחי הר"ן נכלל בו ספר שיחות הר"ן' (שם שנגזר מהכותר הרץ בספר מגיד שיחות), ונוסף מספור רץ של אותיות לאורך שני החלקים של הספר שנתקבל בשינויים קטנים בכל הדפוסים שבאו אחריו.¹⁷ אמנם גם כרך זה נלווה לספר סיפורי מעשיות שנדפס באותו בית דפוס, ועדיין כונה בידי החסידים 'שבחי ושיחות הר"ן שאצל הסיפורי מעשיות' או 'השיחות שאחר הסיפורי מעשיות' וכיו"ב, אך היה לו שער חדש ונפרד והוא הופץ גם כספר העומד בפני עצמו. אין להתפלא שעד מהרה הודפס כרך זה כשני ספרים נפרדים של ממש, ללא קשר לסיפורי המעשיות: ספר שבחי הר"ן (הכולל גם את סדר נסיעת ר' נחמן לארץ ישראל) וספר שיחות הר"ן. יש בידינו כמה דפוסים מעין אלו לאורך שנות השישים והשבעים של המאה התשע עשרה

משנת 1844). ראו: גרשם שלום, קונטרס אלה שמות ספרי מוהר"ן ז"ל, ירושלים תרפ"ח, סימן 87, עמ' 25; חשין (לעיל הערה 2), עמ' 29. ספרים אלו שבו ונדפסו מספר פעמים בשמות אלו עד לשנת תר"ס. ראו: קעניג, נוח צדיקים (לעיל הערה 12), עמ' עב-עה.

15 ספר מגיד שיחות (תוספת לסיפורי מעשיות, סי"פם), [זאלקווא תר"ן], 'שיחות הר"ן', כ ע"א.
16 לבירור מקיף ולהוכחות פילולוגיות שמדובר בחלק מכתב היד של חיי מוהר"ן ראו: חשין (לעיל הערה 2), עמ' 24-28; דגן (לעיל הערה 2), 7 עמ' 14-17; 8 עמ' 14-19. ר' נחמן מטולטשין השמיט כמה שיחות שנדפסו קודם לכן והשלים קטעים אחדים שנשמטו בידי ר' נתן.

17 ספר שבחי הר"ן, נכלל בו ספר שיחות הר"ן... וסדר נסיעתו לארץ הקדושה, דפוס י"א שטאנד, למברג תרכ"ד; ספר ספורי מעשיות, דפוס י"א שטאנד, למברג תרכ"ד; אברהם בער גוטלבוך, 'זכרונות מימי נעורי', הבוקר אור ו (תרמ"א), עמ' 76 ('ספר שבחי הר"ן וספר שיחות הר"ן הנדפס בסוף ספורי המעשיות מחדש בלעמבערג 1864'). גם בהמשך נדפס הספר במתכונת זהה. למשל שבחי הר"ן עם שיחות הר"ן, מהדורת ישראל היילפרין [קרדונג], למברג תרס"א (בשנת תרס"ב הדפיס שם את סיפורי המעשיות; ובירושלים תרס"ד תרגום לידיש של שבחי הר"ן).

שבאחדים מהם יש תוספות שאין מקורן בכתבי יד, מה שמעלה את ההשערה שלא בהכרח נדפסו בידי חסידי ברסלב (דבר הנכון גם לגבי מספר מהדורות של ליקוטי עצות וסיפורי מעשיות שנדפסו באותן שנים המלאות בזריות רבות). רק במחצית השנייה של המאה העשרים נתקבלה החלוקה הברורה לשני כרכים גם בקרב החסידים.¹⁸

שלב נוסף של הדפסת כתב היד הגדול של ספר חיי מוהר"ן נעשה בידי ר' נחמן מטשעהרין בשני חלקים בשנת 1874 (ספר חיי מוהר"ן / ספר חיי מוהר"ן חלק שני ונקרא בשם שבחי מהר"ן). היה זה חלק ממפעל הדפסה וקנוניזציה של ספרות ברסלב שבאה לידי ביטוי בשורה ארוכה של ספרים שנדפסו בלמברג בשנים 1870-1876.¹⁹ הדפסתו של ספר חיי מוהר"ן הייתה מאורע של ממש. עם זאת, ר' נחמן מטשעהרין לא טרח להדפיס בו מחדש את הקטעים שכבר נדפסו בידי ר' נחמן מטולטשין מתוך אותו כתב יד (דבר הנרמז גם בראש כמה מהחטיבות), בוודאי מתוך הנחה שבידי הקוראים המועטים של ספרות זו מונח גם הספר הקודם והקורא הנבון ישלים את מה שחסר בנקל.²⁰ ספר חיי מוהר"ן שנדפס בשנת 1874 היה אם כן ספר חלקי בשל העובדה שקטעים רבים מתוכו נדפסו קודם בספר אחר. כבר יוסף וייס עמד על עובדה זו ורשם בדוקטורט הגנוז שלו דברים מפי חסידי ברסלב שפגש בספריית שוקן: 'עצם איחור הדפסת ס' חיי מוהר"ן, בניגוד להספר המסוכן פחות שיחות הר"ן, נעשה מתוך צנזורה פנימית. בתחילה היו שניהם ספר אחד, כך שמעתי מפי חסידי ברסלב, ואופיים של הספרים מעיד על אמיתותה של מסורת זו'.²¹ אך לא די בכך. ר' נחמן מטשעהרין השמיט קטעים רבים מכתב היד שהיו רדיקליים מדי או שעשויים היו לעורר מחלוקות ותהיות (את חלקם השמיט אפילו תוך כדי הדפסה), והוא זה שהוסיף בעשרות מקומות את המילה וכו', ומכאן נתגלגלה כל פרשת 'ההשמטות'.²² בספר אחר שהדפיס ר' נחמן מטשעהרין באותן שנים הפליג ורשם על ר' נחמן: 'ראה והבן קצת

18 הזריות בדפוס שנות השישים והשבעים באות לידי ביטוי למשל בספר שבחי הר"ן, למברג (תר"ל לערך), שבשערו נרשם שר' נחמן חיבר את הספרים ליקוטי הלכות וליקוטי עצות, ונוספו דברים בעמוד האחרון על המופתים הנוראים שעשה ר' נחמן, דברים שבדואי אינם מתאים ללשונם של חסידי ברסלב. על כמה מאותן מהדורות ראו: שלום, אלה שמות (לעיל הערה 14), סימנים 125-130, עמ' 34-35; קעניג, נוח צדיקים (לעיל הערה 12), עמ' עא-עג. המהדורות הטובות ביותר של אותם ספרים הן: שבחי הר"ן, מהדורת אב"ן שתיה, ירושלים תשס"ט; שיחות הר"ן, מהדורת אב"ן שתיה, ירושלים תש"ע. אך אין בהן שימוש רב בכתבי היד. מהדורה אנגלית של שני הספרים ראתה אור בידי אריה קפלן וצבי אריה רוזנפלד בברוקלין 1973.

19 יונתן מאיר, שיר ידידות לר' יחיאל מנדל ממדוודיוקה והתפתחות השיח הרדיקלי בחסידות ברסלב, התפילה: היבטים חדשים, בעריכת אורי ארליך, באר שבע תשע"ו, עמ' 191-194.

20 כך למשל רשם ר' נחמן מטשעהרין בחיי מוהר"ן (תרל"ד), בראש החטיבה 'גיעתו וטרחתו בעבודתו יתברך': 'דברים מעניין זה נדפסו כבר בהשיחות שאחר הסיפורי מעשיות ע"ש ומכאן הובאו רק איזה דברים שלא נדפסו עדיין'; ובראש החטיבה 'גדולות נוראות השגתו' הוסיף: 'גם מעניין זה מבואר כבר הרבה בהשיחות שנדפסו ובכאן לא הובא רק מה שלא נדפס עדיין'. ראו על כך: חשין (לעיל הערה 2), עמ' 25-27; דגן (לעיל הערה 2), עמ' 19.

21 וייס, תורת הדיאלקטיקה (לעיל הערה 1), עמ' 120.

22 זכרה של השמטה אחת שנעשתה תוך כדי הדפסה נותרה רק בגלל 'שומר הדף', חיי מוהר"ן (תרל"ד), ב, יד ע"א ('הלצה'). הקטע השלם נדפס במהדורות מאוחרות, אות תכט. להשמטות מעין אלו בחיי מוהר"ן כבר רמז אברהם חזן, כוכבי אור, ירושלים תרצ"ג, 'אמת ואמונה', אות י, עמ' עא-עב ('בהשמטות שהשמיטו בעת הדפוס').

מרחוק עמקות גדולות ונפלאות מאמריו ז"ל וכל זה רק בבחינת הנגלה שלו, ומיד הזכיר את 'השיחות' שנדפסו בסמוך והוסיף: 'ויותר מזה מבואר בספרי חיי מוהר"ן ושיחותיו ז"ל. וכל זה הוא רק בחי' הנגלה שלו וכו'. ומלבד כל זה פעל ועש' הרב' וזיכה את הרבים בלי שיעור ע"י שיחותיו הק' שדיבר והשיח עם תלמידיו זצ"ל הקטנים עם הגדולים אשר קצת מהשיחות הנ"ל נדפסו ונתפשטו בעולם וקצתם המה בכתובי' עדיין.²³ השמטת שיחות אחדות בשעת ההדפסה של חיי מוהר"ן לא הייתה עניין מקרי, כי הנה הספר נדפס בשולי המחלוקת השלישית הגדולה על ברסלב ובוודאי היה חשש שגל ההדפסה יעורר שוב את המחלוקת. הגילוי בדפוס טמן בחובו גם כיסוי.²⁴

אך לא רק בהשמטות מדובר. לאורך ספר חיי מוהר"ן המודפס הכניס ר' נחמן מטשעהרין גם הערות והוספות משלו, לעתים כתוספת לשבח בשם 'א"ה' (אמר המעתיק), לעתים בציון סוגריים עגולים סתם ולעתים הוסיף סימן שלם וחדש משלו ללא כל ציון. הטשטוש היה רב אך הקורא הנבון יכול היה לזהות את הכותבים השונים בנקל.²⁵ הייתה כאן אם כן מהדורה מצונזרת מצד אחד ומורחבת מצד שני, מעין חיי מוהר"ן חדש. נראה כי נזילות טקסטואלית זו טבועה בספרות הברסלבית המודפסת. בהקשר זה יש לציין עוד אנקדוטה רבת עניין הקשורה להדפסות של ר' נחמן מטשעהרין. בשנת 1876, שנתיים לאחר הדפסת ספר חיי מוהר"ן, נדפס גם מעין עיבוד שלו ליידש (תוך שילוב קטעים מתוך שבחי הר"ן, שיחות הר"ן וימי מוהרנ"ת). גם אם אין במהדורה חלקית זו להבהיר בהרבה את סבך ההשמטות יש בה ללמד שכבר בשלב מוקדם ניסו לערוך את סיפור חייו של ר' נחמן באופן כרונולוגי ושיטתי יותר דרך עיבוד המקורות והאחדתם במעשה התרגום.²⁶

23 'הקדמה', ספר לקוטי עצות החדש, למברג, א-ד, תרל"ב-תרל"ד, [עמ' 3]. הקדמה זו נדפסה בקונטרס נפרד ונראה שצורפה לספר במאוחר כפי שעולה מתוכנה ומאזכור הדפסת חיי מוהר"ן.

24 על המחלוקת בשנות השישים של המאה התשע עשרה ראו: דוד אסף, נאחז בסבך: פרקי משבר ומבוכה בתולדות החסידות, ירושלים תשס"ו, עמ' 179-234. מי שגם התעורר להתנגד לברסלב באותן השנים היו שיורי המשכילים בגליציה. ראו על כך: יונתן מאיר, 'גורל הצדיקים: סאטירה נשכחת על חסידות ברסלב', דחק לספרות טובה ד' (2014), עמ' 283-313.

25 במהדורות מאוחרות של הספר (משנת תשמ"ב) נוספו סימנים רצים לכל אורך הספר שנתקבלו בכל מהדורה שנדפסה משנה זו ואילך. הוספותיו של ר' נחמן מטשעהרין פזורות לאורך כל הספר וסעיפים שלמים אינם אלא פרי עטו. למשל, בדפוסים מאוחרים: אותיות יט, כה (א"ה), כט, נט (סדר הזמנים של אמירת המאמרים), צב (א"ה), קלו (א"ה), רח (א"ה), רלח (א"ה), רלט, רמ, רסט (א"ה), שלא (ד"ה), שלב (א"ה בהשמטה), שלג (א"ה), שלד, שלה, שלו, שלז, שלה, שנו (א"ה), תזו (העתקה מספר ליקוטי הלכות), תצד (א"ה), תקנג (תוספת ארוכה בסוגריים), תקעד, תקעה, תקעו, תקעז, תקעז, תקפט, תקפ (א"ה), תקפא, תקפב, תקפג, תקפד (א"ה), תקפה (א"ה), תקפו, תקפז (א"ה), תקצ, תרז (מרשימות רש"א תפילינסקי). במהדורות עם השמטות ישנן עוד תוספות של המעתיק (א"ה), שלעתים אינו אלא אלטר טפליקר. סבך עוד יותר גדול יש בספר עלים לתרופה שנוספו גם בו הערות רבות של 'המעתיק'. אלו נכתבו בידי מעתיקים שונים בתקופות שונות, והם נחמן מטולטשין, נחמן מטשעהרין ואלטר טפליקר.

26 ספר חיי מוהר"ן אויף עברי טייטש, לעמבערג תרל"ו; ובשער השני: 'לפרט ס'פ'ר' ח'י' ר'ב'י'נ' ז"ל. מעבר להקדמה נרשם: 'ג'ונמון פון דעם חיי מוהר"ן ווס ער אז און און לשון הקודש און מור האבון נאך מוסיף גווען דרונגן פון דעם שבחי הר"ן און שיחות הר"ן, ווס זיי שטייאן נאך דו סיפורי מעשיות און פון דעם ימי מהרנ"ת ווס דאס אלדונג האט און גושרובון הרב רבי נתן ז"ל. און דא ווערט דר ציילט אבוסול ווס עס אז אורביר גוגאנגון און דעם רבין ר'

ספר חיי מוהר"ן המודפס שבידינו הוא אם כן ספר חלקי למדי ולא נדפס מעולם כפי שעלה במחשבה תחילה. היה זה חלק מאמתחת הכתבים של ר' נתן שכלל גם חלק ממה שמוכר היום כספר שיחות הר"ן, ומה שנדפס עבר צנזורה פנימית בשלבים שונים ונוספו עליו בשעת הדפוס גם דברים שלא היו במקור.²⁷

[4]

החסידים שהחזיקו את כתבי היד השלמים של חיי מוהר"ן גילו וכיסו במעשה הדפוס בכל פעם באופן אחר, היינו השלימו וכו' או השמיטו דברים שכבר פורסמו קודם, הכול לפני נטיית רוחם והמצב בו היו נתונים בשעת ההדפסה. במחצית השנייה של המאה התשע עשרה נפוצו גם כתבי יד הכוללים רק את ה'השמטות' ולעתים הופיעו קטעים אחדים מתוכם גם בדפוס. כך למשל הדפיסו חסידי ברסלב בפולין בשנת 1913 מהדורה של חיי מוהר"ן עם תוספות שונות לאורך הספר והשמטות בסוף כל חלק;²⁸ בשנות השלושים הדפיס שמואל הורוויץ השמטות נוספות בקובץ נפרד (לצד 'שיחות' רבות מפי ר' אברהם ב"ר נחמן מטולטשין).²⁹ החסיד הבקיא שקרא את חיי מוהר"ן היה בוודאי מודע לעניין ההשמטות והיה יכול להכיר ולהשלים את הנסתר דרך כתבי יד שנפוצו בין אנ"ש, דרך שיחות שבעל פה או דרך ההשמטות המועטות שנדפסו במקומות מפורזים. אין ספק שבמחצית הראשונה של המאה העשרים היה דחף לגילוי ולאקזוטריה בקרב חסידי ברסלב בפולין, שברובם היו 'מתקרבים חדשים' ועברו אליה מחסידויות אחרות, דבר שבא לידי ביטוי גם בהעתקה ובאיסוף אוכססיבי של כתבי יד עם השמטות כמו גם ברישום מסורות מאוחרות מפי זקני אנ"ש. מעשה האיסוף והגילוי היה עבור רבים מהם סממן של התקרבות. אך היו גם שביקרו מהלך

נחמן צוק"ל פון דעם טאג פון זיין גובורען בוז דעם טאג פון זיין הסתלקות. הספר נדפס בבית הדפוס של יעקב שמואל ניק בו הדפיס ר' נחמן מטשעהרין באותה השנה מספר ספרים: ימי מוהרנ"ת, דרך חסידים, לשון חסידים וזמרת הארץ.

27 הסדר המקורי של ספר חיי מוהר"ן מתגלה בכתבי היד (אותם נפרט בסעיף 5). סדר זה נרמז גם ב'שיר ידידות מיוסד על שבחיו', שנתחבר במחצית השנייה של המאה התשע עשרה ונדפס לראשונה בתוך חיי מוהר"ן, פראמפאל תרע"ג, ג ע"ב. ראו דגן (לעיל הערה 2), 7, עמ' 16-17.

28 ספר חיי מוהר"ן, הספר הזה נדפס פעם אחת בלעמבערג, 'ואידי דאזדו וכלו, ורבים המשתוקקים, ע"כ הדפסנוהו מחדש בהוספות רבות מכ"י, הובא לביה"ד ע"י הותיק מוה"ר יהודא ליב ראזינפעלד', פראמפאל תרע"ג. רבות מההשמטות מופיעות בגוף הספר מבלי לציין את הדבר, ואחדות רוכזו בסוף החלק הראשון, מו ע"א – מז ע"א; ובסוף החלק השני, לט ע"א – ע"ב. נוספו כאן גם שירי ידידות שכתבו חסידי ברסלב, וכמה השמטות שלא נודע מקורן (כך למשל, ההשוואה בין הצדיק לסוטה). מהדורה זו של חיי מוהר"ן נדפסה שוב במתכונת דומה: לובלין תרפ"א; ורשה תרפ"ח (בתוספת שיר ידידות של יצחק ברייטר); ירושלים תש"ז, בהשמטת ההשמטות שבסוף החלק הראשון (אף שבפרסומת לספר, 'מודעה חשובה ובשורה טובה', שצורפה לכמה עותקים, רשם המו"ל נתן ברסקי שהספר כולל 'הוספות מכתב יד').

29 שמואל הורוויץ, 'השמטות מחי"מ ושיחות שלא נדפסו עדיין', בתוך: אברהם חזן, ספר ימי התלאות, ירושלים תרצ"ג, עמ' קפח-ר (מקורן בכ"י טפליקר). רבים מכתבי היד השמורים בספריית שוקן, ובכלל זה אלו המכילים מסורות אזוטריה, נמכרו לשוקן בידי הורוויץ. עם זאת, הגילוי לא היה מוחלט. כך, באחד ממכתביו אל ישראל דב אודסר הפציר בו שלא ידבר עם 'המקורב החדש' אודות 'שיחות סודיות', מכתבי שמואל, ב, ירושלים תשס"ה, עמ' רי.

זה. כך למשל כתב יצחק מאיר קורמן, אחד החסידים הדומיננטיים במחצית הראשונה של המאה העשרים:

ורק מה שנוגע לענין הר' שמואל הורביץ נ"י – הוא ככה – שהוא עקשן גדול ועומד על דעתו אף בדברים שאין לו שום בקיאות בענין התרוממות של ההדפסה ומה הדין מוקדם. וכן אין לו סדר בהדפסה להבין כל ענין של התורות והביאורים והשיחות והסיפורים אשר רובם ככולם משובשים מאד מאד. כי הוא לא זכה לשימוש – וכן לא הכיר את אנ"ש הקדמונים – וכן שאין לו התישבות ועירוב בדעת עם אנ"ש אשר קבלו מדור דור בשימוש רב – שעליו נאמר הפסוק ועל ביתך אל תשען – אף על פי שהוא עובד בדחילו ורחימו – ובזיעה גדולה כל ענין דבר הדפסת הספרים שיצאו על ידו – אבל כולם כספר החתום בלי מגע במ להבין לעובדה ולמעשה הנוגע להתקרבות הדעת של רבינו הק' זצ"ל ומה שאסור לגלות גלה – ומה שצריכין לגלות הסתיר – וכן עשה חסידות ויתירות כל משך זמן עסקו בהדפסה וכו' וכו'.³⁰

פלא שקורמן עצמו היה ממצדדי הגילוי. הוא כתב ספר שלם עבור שלמה זלמן שוקן שהכיל תיקונים למסורות של הורוויץ כמו גם קטעים רבים שהושמטו בדפוס חיי מוהר"ן ובכלל זה נוסח של מגילת סתרים אותה העלה על הכתב ללא היסוס.³¹ רוח שמרנית בהרבה מצויה אצל לוי יצחק בנדר (1897-1989), מהמשפיעים המרכזיים של חסידות ברסלב במחצית השנייה של המאה העשרים, שישב שנים רבות באומן וסביבותיה והגיע לארץ ישראל בשנת 1949. בנדר זעק והתרעם על אלו המחפשים רק 'שיחות חדשות' וסיפר מצדו מאות ואלפי שיחות וסיפורים שהועברו בין חסידי ברסלב בעל פה ובייחוד דברים ששמע מפי זקני אנ"ש באומן בימים עברו וראש להם אברהם ב"ר נחמן. חלק מהדברים שסיפר אינם אלא עיבוד של שיחות המופיעות בכתבי יד שונים המצויים בידינו, אך מרובם ניכר שמדובר בעיבודים ספרותיים מרחיקי לכת שסיפרו חסידים זה לזה בדור מאוחר עד שקשה לדלות מהם את מסכת חייו של ר' נחמן (זאת בניגוד לסיפורים ולאנקדוטות על החסידים בשלהי המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים שיש בהם חשיבות מרובה). היה זה מעין 'חיי מוהר"ן' שבעל פה, או אולי ליתר דיוק: 'שבחי אנ"ש' בדורות הקודמים. העברת אותן 'מסורות' או 'שיחות' הייתה מבחינתו מעשה תיקון. במחצית השנייה של המאה העשרים נתערבבו בקבוצות שונות של חסידי ברסלב מסורות שבעל פה עם שיחות בכתב יד וצצו שיחות שלא נודע מקורן שבאו לשרת כיוונים תיאולוגיים חדשים (כך למשל אצל גדליהו אהרן קעניג או ישראל דב אודסר שנתגלו להם 'כתבי יד' מופלאים, או אליעזר שלמה שיק שדגל באקזוטיות מופלגת בתחילת דרכו). כך זעק בנדר במקום אחד על נוסחים וגרסאות שונות שנדפסו בידי אנ"ש ואין בהן ממש, כמו גם על כתבי יד אותם ראה כמזויפים. הוא התמרמר במספר שיחות על חסידי

30 יצחק מאיר קורמן, ילקוט הליקוטים (כ"י), 1949-1945, מכון שוקן, Bratslav KC 1.1-10. שער רביעי, 'ליקוטי מוהר"ן', עמ' 1-2. על ההקשר המלא של הציטוט, ראו: יונתן מאיר, 'סיפור נסיעת הבעש"ט לארץ ישראל מגנזי ברסלב', קבלה לח (תשע"ז), עמ' 258-259.

31 קורמן, ילקוט הליקוטים (לעיל הערה 30). ראו מאיר, סיפור נסיעת הבעש"ט (לעיל הערה 30), עמ' 253-263; הנ"ל, 'ספרו הגנוז של ר' יצחק מאיר קורמן', קבלה מח (תשפ"א), (בדפוס).

ברסלב בפולין (או על 'המתקריבים החדשים' בפולין), שבניגוד ל'תמימות של חסידי ברסלב ברוסיה' שהסתירו מה שצריך להסתיר, 'דיברו שיחות בגלוי' והמציאו הנהגות חדשות המעוררות התנגדות ומחלוקת. בהקשר לדמויות חסידיות ידועות אמר: 'שהרבה אנשים בזקנותם נופלים לדמיונות ואז רע ומר מאוד כידוע'.³²

בנדר התנגד בתוקף לא רק להדפסת אותם כתבי יד שעשויים היו להבהיר עניינים רבים בספרי ברסלב (דוגמת ההשמטות מספר חיי מוהר"ן) אלא גם התנגד להדפסת שיחותיו שלו שבאו לתקן 'מסורות פגומות' שנפוצו לכל עבר. באופן פרדוקסלי, הראשון שהדפיס את 'שיחותיו' של בנדר היה אליעזר שלמה שיק (1940-2015), שצייד בגילוי מוחלט של האוטוריטה הברסלבית ובהפצה מסיבית, ועם פרסום ספריו הראשונים בשנת 1976 נתעורר עליו פולמוס פנים-ברסלבי רב עניין שעסק בין השאר בגבולות מעשה הדפוס.³³ חזונו של שיק להדפיס "ח כרכים בשם

32 לוי יצחק בנדר, שיחות, העתקת קרליבך (כ"י), אות שצא, עמ' פד-פה. על ההקשר המלא ראו: מאיר, סיפור נסיעת הבעש"ט (לעיל הערה 30), עמ' 261-262. על מפעלו של בנדר כתיקון מסורות קודמות ראו: צבי מרק, כל סיפורי רבי נחמן מברסלב: המעשיות, הסיפורים הסודיים, החלומות והחזיונות, ירושלים תשע"ד, עמ' 92-97.

33 אליעזר שלמה שיק, אילן החיים, ברוקלין תשל"ו; הנ"ל, אמרי מוהרא"ש, א, ברוקלין תשמ"ו; ולאורך עשרות כרכי שו"ת אשר נבחר משנת תשל"ג ואילך. הדפסת השיחות בשנת תשל"ו עוררה פולמוס בשל החצנת דברים שראוי היה לדעת אחדים לגנוז והיא נקודה מכרעת בפולמוס סביב לזכרו המקודמת של שיק. על מגמת הגילוי בכתביו המוקדמים ניתן ללמוד מכך שעשה מאמץ בשנת תשל"ט להדפיס את ספר מגילת סתרים. ראו: שמואל דוד יונגרייז אל גרשם שלום (כ"א תמוז תשל"ט), הספריה הלאומית בירושלים, ארכיון שלום, 4⁰1599, תיק 211; יונתן מאיר, 'מגילת סתרים', ציון עה (תש"ע), עמ' 97-98. על הפולמוס בשנת תשל"ו, כולל צילום איגרות וכתובים, ראו בספר (בעל שם ארוך ומופלא) שהדפיס אחד מחסידי ברסלב בעילום שמו: א"ש זרה, בו יתבאר מעט מהשיבושים והטעויות שהכניס אליעזר שלמה שיק בברסלב, ומדוע יצאו נגדו ונגד ספריו כל זקני ורבני ברסלב לפני כארבעים שנה, וכל זה נמשך מפני שלא רצה להתנהג בדרך המסורה שהיתה מקובלת בחסידות ברסלב מדור לדור ובדה מליבו דברים חדשים בדרכי חסידות ברסלב כאשר יתבאר בפנים, ירושלים תשע"ח, 164 עמודים. בכלל זה מצוי שם (עמ' 4-11) מכתב יצא דופן בחריפותו מתמוז תשל"ו עליו חתומים 'גדולי וחשובי אנ"ש מירושלים ובני ברק' לצד לוי יצחק בנדר. בין השאר נאמר שם ששיק חידש דברים מדעתו, שיבש שיחות, הדפיס דברים שלא היה ראוי להדפיסם ועוד הרבה כיו"ב, עד שהתרו בו ואסרו עליו להדפיס ספרים ללא אישור 'אנ"ש הזקנים'. מצוי שם גם 'גילוי דעת' שהופץ נגד שיק בירושלים תשמ"ה (עמ' 12-13), ובו זעקה שבספריו יש זיופים וסילופים, שאין זו דרכה של ברסלב וספריו ראויים לגניזה (מובאת גם 'רשימת הספרים הפסולים שנדפסו עד כה'). בשנות השבעים הוקם 'ועד להדפסת ספרי רבינו מוהר"ן מברסלב ותלמידיו הק' בארץ ישראל' וחזן לארץ, שבראשו עמד בנדר (קונטרס ספרן של צדיקים, א-ד, ירושלים תשל"ה-תשל"ח); ובלהט הפולמוס עם שיק אמר ר' לוי יצחק ש'מי שרוצה להדפיס ילך להועד ויעברו על הספר ואיזה שורה או תיבות שיש למחוק ימחקו', שיחות, העתקת קרליבך (כ"י), אות קפב, עמ' 105. דברים אלו כמובן רק הזינו את מעשה ההדפסה האינטנסיבי של שיק כמו גם את תודעתו העצמית המופלגת כבעל חזיונות ומנהיגם של חסידי ברסלב' (כפי הרושם על רבים מספריו המוקדמים לצד תמונתו). בהקשר זה יש עניין רב בדברי שיק על 'הקליפה החדשה שנתהוותה בין אנ"ש' בדמות 'זקנים' הבאים לשים מחסום להפצת תורת ברסלב, כמו גם בדבריו בגנות החולקים עליו: שיחות מוהרא"ש, ירושלים תשמ"ט-תש"ן, א, עמ' קכז-קל (ערך זקנים), ריב-רטז (ערך מחלוקת); ב, עמ' קצט, רד-רח, רכט-רלד; ד, עמ' רמ-רמא. ביקורת דומה על 'הזקנים', גם אם מתונה בהרבה, יש אצל קעניג, שערי צדיק (לעיל הערה 5), א, עמ' קב. שיק תיאר את הקשרים עם ר' לוי יצחק (משנת תשכ"ו ואילך) במספר מקומות: אשר נבחר, לד, ירושלים תשמ"ד, עמ' יא-יב; רגעי מוהרא"ש, אשדוד תשס"ג, עמ' פז-צט, קא-קג;

'לקוטי שיחות וספורים', ובהם שיחות רבות מפי בנדר ואחרים, לא יצא אל הפועל, אך די היה בה במה שהדפיס בכדי לפתוח את הפתח לאחרים.³⁴ משנות השמונים ואילך החלו להופיע בדפוס שיחות רבות מפי בנדר (בהשמטת 'שיחות חריפות'), ועד היום הן הולכות ונדפסות בספרים ובקונטרסים שונים בעברית וביידיש על פי הקלטות ורשימות של המקורבים אליו. גולת הכותרת של פרסומים אלו היא אלפי מסורות שנדפסו במספר כרכים בשם 'שיח שרפי קודש', כרכים שהשפיעו השפעה עמוקה לא רק על החסידים שהחלו לראות בבנדר את המוסר היחיד של מסורות נאמנות המשקפות לכאורה 'שיחות' מימי ר' נחמן ור' נתן, אלא גם על מחקר החסידות שרוח פשונית פשטה בו בנוגע לביקורת המקורות.³⁵

רוח ממתנת ניכרת אצל כמה מחשובי חסידי ברסלב במחצית השנייה של המאה העשרים. כך מספרים מפי משפיע ברסלבי חשוב אחר, הוא יעקב מאיר שכטר, שהמתקרבים החדשים יודעים לפתוח את אותו וכו' שבראש ליקוטי מוהר"ן (סוד רשב"י שהוקדש לו סעיף 2), עוד קודם שקראו תורה אחת בספר. מגמות מעין אלו רווחות בחוגים רבים של חסידות ברסלב שאין להם כל עניין בהחצנה או בגילוי של ההשמטות השונות או של הספרות האזוטרתית הברסלבית; וגם אם טקסטים אלו גלויים לפנייהם הרי הם בבחינת פרפראות, ציצים ופרחים, שלא משנים דבר בדרכי העבודה שהרי אין בהם להביא את האדם לידי מעשה.

עם זאת, הדינמיקה האינסופית בין גילוי להסתר עדיין ניכרת במהדורות השונות של ספרי ברסלב במחצית השנייה של המאה העשרים, ובייחוד במהדורות ספר חיי

ובהגיגריפיה של יצחק שמואל אהרן לעזער, חיי מוהרא"ש, א (שנות ימי מוהרא"ש, ת"ש-תש"ס), ירושלים תש"פ, עמ' רפז-שה, שח, שכח, שמו, שסב-סג. ראו מנגד את מכתבו של ר' לוי יצחק משנת תשמ"ג: ספר תמימי דרך, ירושלים תשנ"ב, עמ' שפז-שצא.

34 במספר מקומות הזכיר שיק את אותו מפעל. למשל, פעולת הצדיק (לעיל הערה 5), אות תתרגס, עמ' תקיא-תקיג (קטע זה הושמט ממהדורות מאוחרות של הספר הנפוצות היום): 'אשר שם מבואר אלפי שיחות וסיפורים מרביז"ל ומר' נתן (אשר עדיין לא נדפסו בספר זה) ומכל אנ"ש שבכל הדורות איך שמסרו נפשם שיומשך ההשראה; יונגריזי אל שלום, תשל"ט (לעיל הערה 33): 'בעבודתנו הננו עומדים באמצע עריכתם לדפוס של שמונה-עשר כרכים סיפורי מעשיות של חסידי ברצלוב מפולניה ורוסיה וגליציה וארץ ישראל בדור שלפנינו'; 'סיפורים', ירחון אור הצדיק ד (תשל"ט), עמ' מ. בין השנים תשל"ז-תשמ"ד הדפיס נתן אנשין (בשמות עט שונים) מאות שיחות מפי ר' לוי יצחק, מבלי לציין את שמו, בגיליונות מבוזעי הנחל ('בסוד שיח'). הדפסה זו הייתה מעין תגובה לפרסומיו של שיק.

35 לוי יצחק בנדר, ספר שיח שרפי קודש, בעריכת אברהם נחמן שמחה וייצהנדלר, א-ט, ירושלים תשנ"ד-תשס"ט (שני הכרכים הראשונים נדפסו בשנת תשמ"ח). המהדורה המחודשת של הספר, שנדפסה בשלושה כרכים בשנת תש"פ (בעריכת שלמה יהודה וייצהנדלר), אינה אלא ספר אחר לחלוטין וכוללת גם קטעים מכתבי היד של חיי מוהר"ן (ראו להלן סעיף 9). לביקורת חריפה ורבת עניין על הכרכים הראשונים של שיח שרפי קודש ראו: שיק, אשר בנחל, סג, ירושלים [חש"ד], מכתב י"ג יח (ט' ניסן תשמ"ט), עמ' רמח-רמט; וברוח שונה במעט: לראות באב"י הנחל שיחות וספורים נפלאים על ר' ישראל דב אודסר זצ"ל שנשמעו מפי קדשו, ירושלים תשע"ו, אות יט, עמ' רנו. בשנים האחרונות ראו אור מספר קבצים עם שיחות מפי ר' לוי יצחק (נועם שיח, להבות אש, דיבורי אמונה ועוד), אך חידוש של ממש יש בקונטרסי 'טעם זקנים' שעדיין הולכים ונדפסים (משנת תשע"ח עד תש"פ ראו אור 64 קונטרסים בני 20-40 עמודים). אלו כוללים התמלול מדויק של ההקלטות ביידיש בעריכה מינימלית (לעתים עם השמטות) ומופצים יחד עם ההקלטות עצמן. אחדים מהם גם תורגמו לעברית (א-ה, תשע"ט-תש"פ).

מוהר"ן: מהדורת שמואל משה קרמר עם תוספות מכתב יד טפליק (ירושלים תשל"ו); מהדורת משך הנחל שנאחזה בזו האחרונה והוסיפו בה השמטות אחדות בגוף הספר ובסופו. נוסף כאן גם ניקוד (עניין שפשט משום מה בכל ספרי ברסלב עד לימינו); והספר חולק לסעיפים רצים לכל אורכו, חלוקה שהתקבלה בכל המהדורות שבאו מאוחר יותר (ירושלים תשמ"ב, תשמ"ה).³⁶ יוצאת דופן הייתה המהדורה האנגלית מעשה ידי אברהם גרינבאום ומשה מייקוף, שבמעשה התרגום שילבו השמטות רבות שלא נדפסו מעולם (ירושלים וניו יורק 1987).³⁷ מהדורה זו הייתה למעשה המהדורה השלמה ביותר עד לשנת תש"ס, גם אם מדובר בתרגום, ופלא שלא הושם אליה לב בספרות המחקר. היה בכוחה לפתוח פתח למהדורות עבריות מתוקנות יותר אך מה שאירע היה בדיוק ההפך: לא רק שהתעלמו ממנה ולא שילבו מחדש את ההשמטות המופיעות בה אלא שהמהדורות העבריות שבאו אחריה הוסיפו שיבושים מופלאים בטקסט בשל קריאה לא נכונה של כתבי היד או בשל הכנסת 'השמטות' מדומיינות. כך למשל מהדורת אליעזר שלמה שיק, בהוצאת קרן הדפסה היכל קודש, שבסופה תוספות מתוספות שונות (ברוקלין תשנ"ה); או מהדורת תורת הנצח (ירושלים תשנ"ו), שעשתה שימוש רב בכתבי יד, ובהם גם כתב יד ר' נפתלי, אך שיבשו קטעים רבים והוסיפו בגוף הטקסט דברים ממקורות בלתי מבוררים (בין השאר שולבו כאן ה'השמטות' של שיק). כל מהדורה ומהדורה הכילה אם כן השמטות שונות שצורפו לסוף הספר או נבלעו בתוכו (מבלי לציין את מקורן), גם אם השמטות שכבר נדפסו קודם לכן בספרים אחרים, ואפילו דברים שהופיעו בדפוס ראשון בלא צנזורה, לא בהכרח נדפסו מחדש, עד שכל מהדורה נמצאה חסרה ומלאה גם יחד. בין החסידים והחוקרים נפוצו בעיקר הטקסטים המצוונים שכללו רק הוספות מועטות מתוך כתבי היד.

[5]

החסידים היו ממשיכים בדינמיקה זו של גילוי והסתרה עד אין קץ, אך התמונה השתנתה לחלוטין בסוף המאה העשרים כאשר שני מהלכים הזינו זה את זה והביאו לשינוי של ממש: (א) קבוצה קטנה של חסידי ברסלב חדשים, המקורבים לישראל דב אודסר, הדפיסו בשנת תש"ס מהדורה של ספר חיי מוהר"ן עם השמטות מרובות שמצאו בבילל כתבי יד מפוזרים (הוצאת נצח ישראל, ירושלים תש"ס, בצרוף מהדורות של

36 כמה מההשמטות נדפסו קודם לכן בתוך: אולפן חד"ת א (תשכ"ו), עמ' 51 ('השמטות מספר חיי מוהר"ן כת'). מהדורת משך הנחל תשמ"ב ראתה אור בשיתוף עם נחמן בורנשטיין.

37 *Tzaddik: Chayey Moharan, A Portrait of Rabbi Nachman*, translated by Avraham Greenbaum, edited by Moshe Mykoff, Jerusalem-New York: Breslov Research Institute, 1987. הספר נדפס במסגרת מכון ברסלב (מכון נחלת צבי) בראשות חיים קרמר, תלמידו ותנו של צבי אריה רוזנפלד. לפי דברי המתרגם שולבו כאן כל ההשמטות שנמצאו בכתב היד (הכוונה ככל הנראה לכתב יד טפליק) מלבד דברים שר' נחמן ציווה שלא להדפיסם (עמ' xiii), היינו הטקסטים האוטריים דוגמת מעשה מהלחם ומעשה משריון. עם זאת, הושמטו קטעים נוספים 'בעצת זקני אנ"ש' (ראו שם, עמ' 38, 222). עשרות ההשמטות ששולבו בתרגום סומנו בסוגריים מזוהים. נוספו כאן גם הערות שוליים חשובות להבנת הטקסט בהקשרו המלא.

ספר ימי מוהרנ"ת וספר ימי התלאות; ושוב בשינויים בהוצאת נקודות טובות (בית שמש תשס"ה, בתוספת 'קונטרס הוספות' לכל ספר, המכיל סיפורים של חסידי ברסלב במחצית הראשונה של המאה העשרים שרובם גזורים מכתבי היד של שמואל הורוויץ). היו אלו מהדורות מסורבלות למדי ומבהילות מבחינת חוסר הרגישות הפילולוגית, הטקסטואלית והאסתטית, אך הן כללו השמטות רבות ערך ופתחו פתח למהדורות נוספות שבאו לאחריהן. השמטות מרובות נדפסו כבר בתרגום האנגלי משנת 1987 אך המהדורות בעברית היו מלאות יותר ועוררו רעש גדול בהרבה. שוב קשה היה להדפיס מכאן ואילך את ספר חיי מוהר"ן מבלי להכניס בו חלקים גדולים מההשמטות שבכתבי היד.³⁸ (ב) במקביל החלו חוקרי חסידות להשתמש בכתבי היד הברסלביים, שחלקם הסתובבו בין החסידים וחלקם שכבו בספרייה הלאומית ובספריית שוקן כאבן שאין לה הופכין. ראשון החוקרים שעשה שימוש רב בחומר זה וחשף וניתח כתבי יד חשובים היה צבי מרק, שהדפיס את מגילת סתרים, מעשה מהלחם ומעשה משריון, שחלקם היו כלולים בכתב היד השלם של חיי מוהר"ן ולא נדפסו מעולם בידי החסידים.³⁹ שני מהלכים אלו הובילו להדפסה מסיבית של מהדורות מתוקנות יותר (שנפרט להלן בסעיף 9), כמו גם להצפה של כתבי היד: אם כדי לקעקע שבחים מדומים שנדפסו בידי ברסלברים חדשים, אם כדי לקעקע תפילות מחקריות כאלו או אחרות, ואם בשל העובדה הפשוטה ששוב גבולותיה של חסידות זו אינם ברורים וכתבי היד מתגלגלים ממקום למקום ואין איש מדקדק בציזיותיו של זה המחזיק בהם או מדפיס אותם.

בידינו היום שמונה כתבי יד מרכזיים הקשורים לספר חיי מוהר"ן, מלבד כתבי יד קטנים יותר המכילים פרגמנטים שונים או רק את הספרות האזוטרית. ואלו הם כתבי יד החשובים ביותר: (א) כתב יד ר' נפתלי מנמירוב. אוסף ליבל ברגר. הוא כתב היד המוקדם ביותר, ומצוי בידינו באופן חלקי בלבד. חלקו נכתב בחי"ר נחמן וחלקו סמוך להסתלקותו. נראה שחובר ברובו קודם להדפסת ספר סיפורי מעשיות בשנת תקע"ו. סגנונו שונה למדי מסגנון חיי מוהר"ן וניכר שיש כאן נוסח קדום לפני עריכה הכולל קטעים ששולבו לימים בספרים שבחי הר"ן, שיחות הר"ן וחיי מוהר"ן. בכלל זה מצוי כאן נוסח ראשון של ההקדמה שצורפה לשבחי הר"ן.⁴⁰ (ב) ספר חיי מוהר"ן,

38 חיי מוהר"ן עם השמטות, הוצאת נצח ישראל, ירושלים תש"ס; חיי מוהר"ן עם השמטות, הוצאת נקודות טובות, בית שמש תשס"ה. מהדורות אלו עוררו פולמוס סוער בשנת תשס"ו כאשר אחד מרבני ישיבת אור יקר בצפת, ירמיה כהן, הפיץ קונטרס בלי שם ובו ציטוטי השמטות על דרך הלעג והפולמוס. בעקבות כך נפוצו חרמות ופשקווילים ונוצרה ספרות ברסלבי אפולוגית ענפה. למשל, שפת אמת תכון לעד, מכון ארזי הלבנון, ירושלים תשע"ג; [יו"ט חשין], תרוממנה קרנות צדיק, ירושלים תשע"ד.

39 צבי מרק, "מעשה מהלחם": מגנזי הצנוורה הברסלבית, תרכ"ץ עב (תשס"ג), עמ' 415-452; הנ"ל, "המעשה מהשריון והתיקון למקרה לילה: מגנזי הצנוורה הברסלבית, ציון ע (תשס"ה), עמ' 191-216; הנ"ל, מגילת סתרים (לעיל הערה 5); הנ"ל, התגלות ותיקון בכתביו הגלויים והסודיים של ר' נחמן מברסלב, ירושלים תשע"א; הנ"ל, סיפורי רבי נחמן מברסלב (לעיל הערה 32). ראו גם: מאיר, מגילת סתרים (לעיל הערה 33), עמ' 96-103.

40 לחיבור ראשוני של כתב היד ראו מרק, סיפורי רבי נחמן (לעיל הערה 33), עמ' 104, שעשה בו שימוש לאורך ספרו. במהדורות אחדות של חיי מוהר"ן תוקנו מספר עניינים לפי כתב יד זה (למשל מהדורת תורת הנצח); וחלקים קטנים מתוכו נדפסו: מאור הנחל 40 (תשס"א), עמ' 19-21 (הקדמת שבחי הר"ן); ולאורך שלושת כרכי שיח שרפי קודש החדש (לעיל הערה 35).

העתקת פנחס מטבריה שהייתה בידי שמואל הורוויץ, מכון שוקן, סימן 16988. נוסח של הספר ערוך לפי המתכונת שקדם לחלוקה לספרים נפרדים. זהו כתב יד רב חשיבות להבנת הנוסח של ר' נתן, גם אם הוא אינו מקיף את כל הספר. כתב היד נעתק ככל הנראה בשנות השישים או השבעים של המאה התשע עשרה ויש בו כמה כתבי יד שונים שנאגדו יחד ובכלל זה חלקים מספר שבחי הר"ן.⁴¹ (ג) השמטות מחיי מוהר"ן, ניו ג'רסי, סוף המאה התשע עשרה. אוסף פרטי. העתקה חלקית שנכרכה יחד עם הספר המודפס בוציאנה דנהורא. נוסח דומה לקודם.⁴² (ד) השמטות ספר חיי מוהר"ן מגנוזי שמואל העשיל פרידמן, סוף המאה התשע עשרה. אוסף פרטי, ירושלים. כתב היד זהה במבנה שלו לכתב יד הקודם, אך גם הוא חלקי. חלק מההשמטות שולבו גם בספריו הלקטניים של פרידמן שראו אור מכתבי יד בשנים האחרונות.⁴³ (ה) השמטות ר' אלטר טפליקר לספר חיי מוהר"ן, תקנ"ח. אוסף ליבל ברגר. מדובר בקובץ רב חשיבות שהעתיק בדייקנות רבה ר' משה יהושע בזשיליאנסקי, המכונה אלטר טפליקר. כתב היד כולל מלבד ההשמטות גם את מגילת סתרים, את המעשה מהלחם ועוד כמה פרגמנטים.⁴⁴ נראה כי כתב יד זה היה נפוץ ובידינו מספר העתקות של השמטות שמקורן ככל הנראה בו. (ו) פנקס חברת משניות של חסידי ברסלב בברדיטשב משנת תר"ע או תרע"ו, האקדמיה הלאומית למדעים בקייב. כתב היד, בהעתקת שמעון מברדיטשב (מהמקורבים לר' אברהם חזן), כולל חלק מההשמטות של חיי מוהר"ן והעתקה של המעשה משיריון והמעשה מהלחם.⁴⁵ (ז) השמטות מחיי מוהר"ן. אוסף פרטי. נעתק בשנות העשרים לערך, אולי בידי יהודה ליב רוזנפלד (המביא לדפוס של חיי מוהר"ן בשנת תרע"ג), ואולי בידי אחר. בראש כתב היד נרשם: 'בכאן נשלמו מקומות החסידים בחיי מוהר"ן הנדפס רק כמו שכתוב בהנכתב שלא רצו להדפיסו' (עמ' א-טו). יש כאן גם נוסח של המעשה מהלחם ומעשה משיריון. חלקו השני של כתב היד (עמ' טו-מ) מכיל שיחות וסיפורים שנבלעו בכתבי ר' אברהם חזן המודפסים בידי ר' שמואל הורוויץ. יש עוד כמה העתקות בעלות תוכן דומה ונראה שכולן נתחברו באותה התקופה.⁴⁶ (ח) שלושה קבצים של השמטות שנעתקו בידי יצחק מאיר קורמן בתקופות שונות. באוסף פרטי מצויה העתקה של ספר ההשמטות שהתקין בלובלין תרפ"א ('ספר חיי מוהר"ן כ"י', יד דפים); כמו גם העתקה שנעשתה בשנת תרפ"ח הדומה לכתב היד שתואר בסימן הקודם ('לקוט מוהר"ן', לו עמודים).

רק חלק מכתב היד גלוי ונראה שדפים אחדים מתוכו נשמרים עדיין בסוד מטעם ידוע.

41 לתיאור חלקי ראו: מרק, סיפורי רבי נחמן (לעיל הערה 32), עמ' 84-86, 105.

42 שם, עמ' 81-82, 105-106.

43 כתב היד נרכש בשנת תרס"ד, אך ההעתקה היא מוקדמת יותר. ראו שם, עמ' 106-107; ואת דברי פרידמן באוטוביוגרפיה שחיבר: ספר תולדות שמואל אשר אספתי יחד מה שנתיי אל לבי מכמה שנים לרשום בכל עת בלי נדר בתכלית הקיצור מה שנעשה עמי, צפת תשע"ג, עמ' צג.

44 על כתב היד ראו: קעניג, נוה צדיקים (לעיל הערה 12), עמ' עז-עט, קצג-קצד; מרק, מגילת סתרים (לעיל הערה 5), עמ' 33-35, 41-51, 215-216, 227-228; הנ"ל, סיפורי רבי נחמן (לעיל הערה 32), עמ' 76-79, 107; אליעזר חשין, 'בצרור החיים', שיבולים 8 (תש"ע), עמ' 1-6.

45 מאיר, מגילת סתרים (לעיל הערה 33), עמ' 99; אליעזר חשין, 'קסת הסופר', שיבולים 12 (תש"ע), עמ' 1-11; מרק, סיפורי רבי נחמן (לעיל הערה 32), עמ' 108.

46 כתב יד דומה נזכר באיגרות אברהם שלמה קמינסקי מלודז' אל קורמן, 1926-1927, מכון שוקן, Bratslav KC 3.25 (2-4), עמ' 105-109. על כתבי היד של רוזנפלד ראו: קעניג, נוה צדיקים (לעיל הערה 12), עמ' קצד; אליעזר חשין, 'שיחות וסיפורים', מטמונים א (תשס"ח), עמ' כד-מו.

קורמן החזיק עוד כמה העתקות ממקורות שונים. ההעתקה הנפוצה והמוכרת של השמטות קורמן הוכנה בלובלין תרצ"ה ('ספר חיי מוהר"ן', יא דפים) ושמורה במכון שוקן, סימן 14284. בראש כתב יד זה רשם: 'הנה ידוע בעת שנתן הרב הצדיק מטשעהרין בעה"מ ספר פרפראות לחכמה ושאר חיבורים להדפיס את הספר חיי מוהר"ן לא נתן את כולו מחמת טעמים שהי' לו, רק לאנ"ש של הצדיק יסוד עולם נמ"ח נתן להם בכתב את השאר ספר חיי מוהר"ן ואמר להם שלא יגלו שום דבר לאיש זר אשר לא מאנ"ש. וכל זה הוא מצוה מפי רבינו הק"י.⁴⁷ קורמן שילב חלק גדול מההשמטות גם בספרו הגנוז (ילקוט הליקוטים) ובהערות בכתב ידו בשולי ספרי ברסלב המצויים היום בספריית שוקן.⁴⁸ מתוך כתבי יד אלו של קורמן הדפיס א"מ הברמן, ספרן בספריית שוקן, מספר שבחים וסיפורים הכוללים 'השמטות'.⁴⁹ (ט) חלק מכתבי היד שנזכרו מכילים גם את התוספות של ר' נתן לסיפורי המעשיות, היינו את ספר שבחי הר"ן ואת החלק הראשון של ספר שיחות הר"ן, לעתים בנוסח שונה מהנדפס; וישנם מספר כתבי יד קטנים יותר המכילים רק את התוספות הללו. כך הוא כתב היד מגנוז שמעון דובנוב השמור ביוו"א, וכתב יד שהיה בידי שמואל הורוויץ ושמור במכון שוקן. לכתבי יד אלו יש חשיבות מרובה גם להבנת פרשת חיי מוהר"ן. מתוך עיון במכלול השלם של כתבי היד, שרק מקצתו הוצג כאן, עולות מספר נקודות קריטיות: (א) ספר חיי מוהר"ן אינו אלא חלק מקורפוס גדול שפורק במעשה הדפוס ('חיי מוהר"ן', שיחות הר"ן, שבחי הר"ן). המדפיסים השונים ליקטו קטעים מתוכו והשמיטו אחרים, כשם שהוסיפו בטקסטים שבכתב יד ושבדפוס הערות והרחבות משלהם, לעתים מבלי לציין את הדבר. (ב) דפוס ברסלב שבידינו חלקיים מאוד. יש חומר רב שעדיין לא פורסם ולא נבדק. היינו, גם המהדורות המלאות ביותר – שהוסיפו בהן 'השמטות' מתוך כתבי יד שונים – אינן שלמות. חומר רב חשיבות עדיין נותר בכתב יד ר' נפתלי שלא נתגלה במלואו. (ג) אין בידינו כתב יד אחד המקיף את ספר חיי מוהר"ן במלואו. יש להניח שישנם עוד כתבי יד שעדיין לא נתגלו ברבים, ובהם האוטוגרף של ר' נתן, היינו העותק השלם של חיי מוהר"ן אותו שבו והעתיקו לאורך השנים ומתוכו נוצרו כתבי היד המכילים רק את ה'השמטות'. למרות היעדרו של כתב היד השלם, נדמה כי גם דרך כתבי היד הפרגמנטריים שבידינו ניתן להעריך מחדש פרשיות מרכזיות בהיסטוריה ובתיאולוגיה של חסידות ברסלב בשלביה הראשונים, כשם שניתן להעריך באמצעותם את דרך התהוותה של ספרות השבחים הברסלבית בכתב יד ובדפוס.

47 על כתב יד שוקן ראו: מרק, סיפורי רבי נחמן (לעיל הערה 32), עמ' 98-99, 107; מרק, המעשה משריון (לעיל הערה 39), עמ' 212-216.

48 על קורמן וקשריו עם ספריית שוקן (בתיווכו של א"מ הברמן) ראו בהרחבה: מאיר, סיפור נסיעת הבעש"ט (לעיל הערה 30); הנ"ל, ספרו הגנוז (לעיל הערה 31).

49 למשל א"מ הברמן, 'קבוצה של חסידי בראסלב בר"ה', הארץ ('רה' תרצ"ז); ר' נחמן מברסלב, מעשה בזי"ן בעטליר"ש, מהדורת א"מ הברמן, מרחביה 1946; ספורי רבי נחמן מברסלב, און והביא לדפוס הימן ירושלמי, תל אביב תש"ג; הימן ירושלמי, נצוצות הגאולה, ירושלים תש"ט; הנ"ל, 'חיי שמואל רומאנילי ומבחר כתביו', הפועל הצעיר (31 בדצמבר 1969); הנ"ל, קבוצי יחד, ירושלים תש"ס, עמ' 133-142; הנ"ל, מסכת סופרים וספרות, ירושלים תשל"ז, עמ' 113-117, 233-236. ראו: מאיר, מגילת סתרים (לעיל הערה 33), עמ' 96.

[6]

אני רוצה להתמקד במקרה אחד המדגים את סבך ההשמטות בספר חיי מוהר"ן ואת החשיבות וההשלכות של החומר הטמון בהן גם על הנגלה. גם אם אין מדובר בדוגמה מרכזית היא רבת עניין ודי בה בכדי להדגים את טיבו של החומר המצוי בכתב יד. כוונתי למספר קטעים הנוגעים לאריה ליב 'הסבא משפולה' ולמחלוקת הגדולה על ר' נחמן. מחלוקת זו, שידעה כמה גלים (הגדולים שבהם בשנים תקס"ב, תקס"ו), היתה לכאורה על מרחב השפעה אך בעיני ר' נחמן הייתה לה משמעות תיאולוגית מרחיקת לכת והיא המשיכה להעסיק אותו עד להסתלקותו.⁵⁰ עוד קודם שנחשפו כתבי היד עם ההשמטות קיווה יוסף וייס שאולי יש בהן 'חלקים נכבדים על טיב מהות הטענות של הזקן משפולה על ר' נחמן'.⁵¹ דברים מעין אלו אמנם לא מופיעים בהשמטות שבידינו, כשם שהם חסרים בספרות האזוטרתית הברסלבית שנדפסה בשנים האחרונות, אך החומר הטמון ב'השמטות' הגלויות לא פחות מעניין וחשוב. נדון בקצרה בחמישה סעיפים בספר חיי מוהר"ן דפוס הראשון, בשלל ההשמטות שלהם, כמו גם בסעיף נגזר שכתב מעתיק כתב היד.

(א) בדפוס הראשון של ספר חיי מוהר"ן ('מקום ישיבתו ונסיעותיו', אות יט), מסופר בארוכה על התעוררות המחלוקת בשנת 1802, ובין השאר נאמר על ר' נחמן: 'בשנת תקס"ב קודם שיצא מזלאטיפאלי' לברסלב הי' באותו הקיץ בברדיטשוב עם אביו [...] ואז הי' תוקף המחלוקת של הזקן הידוע ובשעת המחלוקת אמר הזקן הנ"ל שיביא אגרות מכל הצדיקים המפורסמים שכולם חולקים עליו וכן הוה בהיפך ממש כי הגיעו אגרות מכל המפורסמים לרבינו הקדוש ז"ל וכולם החזיקו ידם עם רבינו ז"ל באהבה רבה מאד וכתבו מרורות להזקן הנ"ל. לצערנו איגרות אלו לא נשתמרו ולא ברור כלל מה היו טענותיו של אותו זקן. בהמשך הדברים מספר ר' נתן על קיבוץ של כמה צדיקים בברדיטשוב במטרה להחרים את הזיידע. ניסיון זה לא צלח. כי הנה, למרות תמיכתו של ר' לוי יצחק מברדיטשוב, ש'החזיק ידו עם רבינו ז"ל מתחילה ועד סוף', 'אבל הדבר הנ"ל היינו החרם לא רצה שיהי' נעשה בעירו מחמת שנמצאו אנשים שדיברו על לבו כנ"ל ומחמת זה נתבלבל הדבר'.⁵² שבח ארוך זה רב עניין, גם אם אין

50 על המחלוקת מצד אריה ליב משפולה ועל תודעתו העצמית של ר' נחמן, ראו: יוסף וייס, מחקרים בחסידות ברסלב, בעריכת מנדל פייקאד, 'ירושלים תשל"ה', עמ' 5-60; פייקאד, חסידות ברסלב (לעיל הערה 1), עמ' 59-76; גרין, בעל הייסורים (לעיל הערה 1), עמ' 96-130, 212; יונתן מאיר, 'על שיר ידידות עלום של ר' נתן שטרנהארץ מנמירוב', ספר רפאל ויזר: עיונים בכתבי יד, בארכיונים וביצירת ש"י עגנון, בעריכת גיל וייסבלאי, 'ירושלים תש"פ', עמ' 59-82.

51 וייס, מחקרים (לעיל הערה 50), עמ' 29.

52 חיי מוהר"ן (תרל"ד), א, 'מקום ישיבתו ונסיעותיו', אות יט, יט ע"ב – כ ע"א (בדפוסים מאוחרים אות קכב). בספרות ברסלבית מאוחרת נפוצו סיפורים שונים על הטעמים לביטול הכרות החרם: אברהם חזן, ספר אבני"ה ברזל, מהדורת שמואל הורוויץ, 'ירושלים תרצ"ה', אות כח, עמ' לב-לג ('וייעצו להניח את הזקן בחרם, אך הרבנית של הרב ז"ל לא הניחה כי אמרה שאין רצונה שיהי' נעשה זאת בעירה כי הזקן הי' דרכו לשלוח לה סכומים הגונים לחלקם לעניי בארדיטשוב כדי שתחזיק אתו'); שמואל הורוויץ, 'שיחות וסיפורים מחסידי ברסלב' (כ"י), ספריית שוקן, 70132/15/1-2 (בהרחבה ציורית. בראש העמוד נרשם: 'כולו לא להדפיס'); חיי מוהר"ן עם השמטות (נקודות טובות תשס"ה), 'קונטרס ההוספות', אות פט, עמ' שלב-שלג; בנדר, שיח

בו השמטות, והוא מהווה מעין פתח לשבחים נוספים שעניינם הזיידע.

(ב) בסעיף הבא בחיי מוהר"ן ('מקום ישיבתו ונסיעותיו', אות כ), כבר מופיעים דברים חשובים לענייננו שיש בהם השמטות. כך מסופר שם: 'קודם שנסע לברדיטשוב קיבץ מניין עשרה אנשים וטען לפנייהם עם הבע"ד [הבעל דבר] ואיני יודע היטב ענין זה על בוריו ואמר שמאז והלאה כל מה שרוצה לעשות מניח עצמו הבע"ד לארכו ולרחבו לקלקלו ומחמת זה כבד מאד לעשות מה שהוא מצוה אבל אעפ"כ השי"ת בעזרו וכו'.'⁵³ ההשמטה הטמונה במילה וכו' רבת עניין ומרובה שכבות. כך השלימו אותה במהדורת 1913: [...] אבל אעפ"כ השי"ת בעזרו ומי שזוכה להתקרב אליו הי' רואה קצת מענין זה ולא הי' לרביז"ל שום מנוחה כל ימיו אפי' רגע אחת. כי תמיד הי' לוחם מלחמות ה' בכל עת ובכל רגע וכו' שאני זקן בקדושה וכו'.'⁵⁴ השלמה זו הייתה חלקית למדי וטמונה בחובה שני וכו' נוספים! בדפוסים המאוחרים נמשכו לרוב אחר ההשלמה בדפוס השני (מהדורת קרמר, תשל"ו; מהדורת משך הנחל, תשמ"ב; מהדורת קרן אודסר, תשס"ח), אך לא הרהיבו עוז להשלים את הקטע כולו.⁵⁵ ההשמטה המלאה שנותרה בכתב יד הייתה ארוכה בהרבה וכללה למעשה כמה וכמה שיחות נוספות. תחילה מצוי כאן קטע ארוך שלפי עדות הכותב נעתק מעצם כתב ידו של ר' נחמן (אוטוגרף של קטע זה היה בידי שמואל הורוויץ, התגלגל לידי נתן צבי קעניג ושומר עד היום בידי אחד מהחסידים):

ודע שיש בידינו כתיבת יד רבינו ז"ל שכתב בעצמו זה לשונו: דעו אחי ורעי אגלה לכם סוד ותצניעו את הסוד הזה להיות כמוס ביניכם כדי שלא להרבות מחלוקת בישראל. דעו שהזיידע מעיר שפאלע שהוא יודא ליב בן ברוך המפורסם, תדעו שאני בקדושה והוא כנגדי בטומאה. ואני הזקן האמתי שבקדושה, זקן ז"ה ק'נה ח' כמה דברים של עתיק יומין, והוא זקן שבטומאה ועל זה נקרא זיידע שהוא הזקן דסט"א היינו אבי אבות הטומאה. ובשביל זה עסק כל ימיו בצדקה כדי לבטל כח הצדקה של ישראל עם קדוש שנותנים כדי להכניע כח של אבי אבות הטומאה שהוא טומאת מת בחי' צדקה תציל ממות, והוא השתדל בצדקה כדי להתגבר בכחו ח"ו על צדקות ישראל עם קדוש.⁵⁶

שרפי קודש (לעיל הערה 35), ה, אות סו, עמ' כד. לסיפור זה נוסחים בלתי תלויים בברסלב: אהרן ציילינגולד, מאורות הגדולים, מהדורת גדליה נגאל, ירושלים תשנ"ז, עמ' 63-64; כתבי ר' יאשע שו"ב, ב, ירושלים תשי"ז, עמ' קלט, אות תמו; משה מידנער, כתבי קודש, ירושלים תשכ"ו, 'ליקוטים יקרים', עמ' 49. על פרשה זו ראו גרין, (לעיל הערה 1), עמ' 114-115.

53 חיי מוהר"ן (תרל"ד), א, 'מקום ישיבתו ונסיעותיו', אות כ, כ ע"א.

54 חיי מוהר"ן (תרע"ג), א, 'מקום ישיבתו ונסיעותיו', אות כ, כט ע"ב.

55 בתרגום האנגלי של חיי מוהר"ן (לעיל הערה 37), נרשם בהערה: 'The rest of this statement is in a manuscript that Rabbi Nachman said should be kept only within Breslov circles' (עמ' 71); ובלשון דומה שיק, פעולת הצדיק (לעיל הערה 5), עמ' קכח.

56 השמטות טפליקר (כ"י), ט ע"א. ראו גם: השמטות רוזנפלד (כ"י), עמ' ו; פנקס ברדיטשב (כ"י), עמ' 14-15. נדפס לראשונה באופן מלא בתוך חיי מוהר"ן עם השמטות (נצח ישראל תש"ס), אות קכג, עמ' קסא-קסב. ראו גם שם, אות רפט, עמ' רפה; (נקודות טובות תשס"ה), אות קכג, עמ' צג-צד, ושם, אות רפט, עמ' קעט. ר' נתן רמז להשמטה בספר ליקוטי הלכות, מהדורת קרן

עד כאן לשונו של ר' נחמן ממש. דברים מעין אלו כמובן לא היו יכולים להופיע במהדורה הראשונה של ספר חיי מוהר"ן מאימת המחלוקת, ובדפוסים שמרניים של כתבי ברסלב שנדפסים בימינו נעדר קטע זה גם כן (למשל ממהדורת משך הנחל). בהמשך כתב היד מופיעים עוד כמה עניינים הנוגעים לרמזי המחלוקת בתורות של ר' נחמן, כמו גם סיפור ארוך של המעתיק (ככל הנראה נחמן מטשעהרין) ועוד נשוב אליהם בהמשך. ה'השמטה' הארוכה מסתיימת במשפט: 'ואמר כבר שיהיה בעוה"ב שחוק נאה עם הזקן ואמר בזה הלשון סע וועט מיט אים זיין אשיין שפילכעל אף יעניר וועלט. ב"ה אשר הבדילנו מן התועים ולהיות בחלקו הקדוש של רבינו ז"ל. הצילנו ממנו. ולהיות בחלקו של רבינו ז"ל'.⁵⁷

(ג) באות העוקבת בדפוס הראשון של חיי מוהר"ן ('מקום ישיבתו ונסיעותיו', אות כא), נרשמו גם משחקי מילים על 'הזקן הידוע': 'כשהתחיל הזקן הנ"ל לחלוק עליו אמר ידעתי שיעמוד עלי הס"מ וכו' אבל תמוה לי על שמסרו זאת לידו ואמר דברי צחות כי ארז"ל מוטב שיפיל אדם עצמו לגוב האריות ואל ימסר בידי שונאו. אבל מה עושים כשהשונא בעצמו הוא ארי' כי שמו הי' ליב משפאלי' אך רבות מחשבות בליבוש ועצת השם היא תקום [על פי משלי יט, כא].⁵⁸ וגם כאן יש לכאורה השמטה והדברים נוספו במהדורת 1913: 'ואמר שלעתידי לבא יהי' צחוק נאה עמו (אויף יענער וועלט וועט זיין אשיין שפילכען מיט איהם). אח"כ אמר רביז"ל כמה תורות הנוגעים לענין המחלוקת של הזקן הנ"ל ע"ש ותבין. ב"ה אשר הצילנו ממנו. ולהיות בחלקו של רבינו ז"ל. וב"ה אשר הבדילנו מן התועים'.⁵⁹ אך השמטה זו גם לא הייתה מדויקת וגם מקומה למעשה בסוף הסעיף הקודם, כפי שעולה מכתב היד.⁶⁰ ההשמטה הנכונה מצויה בכתב היד וזה לשונה: 'שם אות כ"א שיעמוד עלי הס"ם וחיילותיו אבל תמוה לי על שמסרו זאת לידו: חסר וכצ"ל: ואח"כ אמר שזה פירוש ואני אראה בשונאי כי לכאורה תמוה הלא דוד המע"ה ידע ששאלו הוא שונאו ואין ירצה לראות בנקמתו הלא השי"ת אמר לו אלמלא אתה שאלו והוא דוד וכו' אך כך אמר דוד רבש"ע תן לי

אודסר, ג, ירושלים תשס"ח, אר"ח, ענין ד' פרשיות, אות ג, רנא ע"א; והשתמש בלשונות מתוכה בתוך ליקוטי תפילות (לעיל הערה 5), תפילה עח, קפב ע"ב – קפג ע"א (ואזכרה להרחבת בצדקה תמיד לשמך לבד כרצונך הטוב. עד שאזכרה בכח הצדקה הקדושה להכניע ולשבר ולבטל הצדקה של הרשעים המתנגדים אל הקדושה. אשר אתה מכשילים בעניים שאינם הגונים. ולא תעשינה ידיהם תושיה ולא יהיה להם שום כח נגד עמך ישראל החפצים לעבדך באמת. ותמשיך עלינו קדושתך הגדולה. ותשפיע עלינו כח ואומץ מהצדיקים האמתיים זקנים שבקדושה. ובזכותם וכוחם נזכה להכניע ולשבר ולבטל מלך זקן וכסיל, לגרש אותו ואת חיילותיו מעלינו ומעל גבולנו. ואת רוח הטומאה תבער מן הארץ'). ראו גם: מרק, התגלות ותיקון (לעיל הערה 39), עמ' 233-234; הנ"ל, מגילת סתרים (לעיל הערה 5), עמ' 185-186; שמואל משה קרמר (ראיון), אבקשה 36 (תש"פ), עמ' 29 (שראה את כתב היד בידי שמואל הורוויץ).

57 השמטות טפליק (כ"י), ט ע"א-ע"ב. בתוספת הארוכה של המעתיק מובא סיפור על המפגש בין הויידע לר' נחמן ועל השנים של הסבא (שהראה לו שאין לו שיניים). ראו להלן הערה 64.

58 חיי מוהר"ן (תרל"ד), א, 'מקום ישיבתו ונסיעותיו', אות כא, כ ע"א. משחק דומה על שמו של הזקן מופיע אצל יחיאל מנדל ממדוודיקה, שיר ידידות, ירושלים תרס"ז, חרוז א; ואברהם שטרנהארץ, טובות וזכרונות, בני ברק תשל"ח עמ' קכד.

59 חיי מוהר"ן (תרע"ג), א, 'מקום ישיבתו ונסיעותיו', אות כא, כט ע"ב – ל ע"א. במתכונת דומה נדפסו הדברים בספר חיי מוהר"ן, מהדורת תורת הנצח, ירושלים תשנ"ו, אות קכג, עמ' קעד.

60 השמטות טפליק (כ"י), ט ע"ב.

עינים שאוכל לראות בשונאי לידע היאך הוא עומד עכשיו באיזה מדרגה הוא עומד עכשיו וע"ז אדע בבירור מדרגתי ואמר אז בדרך צחות וכו' עד היא תקום: ב"ה אשר הצילני ממנו וחבלים נפלו לנו בנעימים להיות בחלקו הקדוש ל רבינו הק' והנורא ז"ל.⁶¹ למרבה הפלא כל הסעיף (ולא רק חלק ההשמטות) נשמט מדפוסים מאוחרים יותר (ובכלל זה במהדורות משך הנחל ובתרגום האנגלי). היינו, יש כאן מנגנון של 'השמטות' הפוכות. דברים שכבר נתפרסמו פעם ופעמיים, ולעתים אף הושלמה בהן ההשמטה, נמחקו לחלוטין במהדורות שהיו לכאורה אמורות להיות מלאות ומתוקנות יותר.

(ד) בסעיף הבא בחיי מוהר"ן דפוס ראשון ('מקום ישיבתו ונסיעותיו', אות כב), מסופר על ר' נחמן שפעם אחת, בשבת חנוכה תקס"ט, 'צוה לזמר על השולחן שיר המעלות לדוד לולי ה' שהי' לנו [תהלים קכד] וזימרו לפניו זה המזמור בליל שבת כמה פעמים אין מספר'. ועוד נאמר שם: 'וגם פעם אחת בהיותו יושב במעוועדדוקע הי' מזמר ג"כ המזמור לולי ה' כמה פעמים ואח"כ הפך פניו אל העולם ואמר עדיין אין אתם נחשבים מאנשים שלי כי יהי' עת שכל העולם כולו יעמדו עלי ויחלקו כולם עלי ואז מי שיתחזק ויהי' נשאר אצלי זה יהי' נחשב מאנשים שלי באמת (אין לנו על מי להישען אלא על אבינו שבשמים כי רבים קמו עליו ועלינו לולי ה' שהיה לנו וכו')'. אין ספק שר' נחמן הוסיף ואמר לחסידיו באותה שעה דברים על החולק הידוע. עיון במזמור ששרו חסידיו מסביר היטב את הרמיזה לסבא, שכן מוזכרים שם המילים: 'לולי ה' שהיה לנו בקום עלינו אדם', 'אזי עבר על נפשינו המים הזידונים' ו'ברוך ה' שלא נתננו טרף לשיניהם'.⁶² רמיזות ברורות לזיידע על דרך ההלצה.

(ה) והנה הסעיף האחרון הנוגע לפרשייה זו בספר חיי מוהר"ן הנדפס ('מקום ישיבתו ונסיעותיו', אות כג): 'שמעתי בשמו שאמר שאז כשהי' בברדיטשוב בקיץ תקס"ב עם הזקן הידוע כנ"ל ואמר אז שאז נודע לו כל ענינו ומהותו של הזקן כנ"ל ועד אותה השעה לא דיבר ממנו מאומה כי אמר שלא הי' רוצה לדבר ממנו כלל עד אשר נודע לו כל ענינו ומהותו ואז התחיל לדבר ממנו לעתים רחוקות מאד'. דברים אלו אמנם נדפסו

61 שם, יא ע"א. ראו גם: פנקס ברדיטשוב (כ"י), עמ' 3-4. נדפס בתוך הברמן, מסכת (לעיל הערה 49), עמ' 234-235; חיי מוהר"ן עם השמטות (נקודות טובות תשס"ה), 'מקום לדתו וישיבתו ונסיעותיו', אות קכג, עמ' צה (בשיבוש); שיח שרפי קודש החדש (לעיל הערה 35), אות נג, עמ' קכד-קכה. על עניין מחלוקת שאל דודו ראו: וייס, מחקרים (לעיל הערה 50), עמ' 182-186.

62 חיי מוהר"ן (תרל"ד), א, 'מקום ישיבתו ונסיעותיו', אות כב, כ ע"א; חיי מוהר"ן עם השמטות (נקודות טובות תשס"ה), אות קכד, עמ' קסג. בהקשר למילים 'מים זידונים' נפוצו סיפורים בקרב חסידיו ברסלב שהזיידע כמעט טבע במים, אחד ממלווי מוהר"ן והוא ניצל ונסתלק שנה מאוחר יותר. ראו: נחמן מטשעהרין, רמזי המעשיות, למברג תרס"ב, מעשה ה, ב ע"ב ('שמעתי עוד שיש אומרים שסיפור זה [מבן מלך שהי' מאבנים טובות] נוגע ג"כ למה שהידוע נפל לפעמים למים וכמעט שנטבע וכו'); יצחק אייזיק גולדשטיין מבוקרשט, איגרת, צפת תרמ"ט (כ"י), The Library of Congress Washington, D.C. USA Hebr. Ms. 83, עמ' 3; קעניג, נוה צדיקים (לעיל הערה 12), עמ' מד-מה; שיח שרפי קודש החדש (לעיל הערה 35), א, אות נח, עמ' קל. לסיפור זה הד גם במקור בלתי תלוי ברסלב: חיים כהנא, ספר אבן שתיה, מונקאטש תר"צ, עמ' מא (במהדורה מאוחרת של הספר, שנדפסה בברוקלין תשנ"ד, הושמט הסיפור). על ענין השנ"ם של הזיידע ראו להלן הערה 64.

בכל המהדורות של הספר אך אין להם כל מובן (בייחוד למילה כנ"ל) מבלי לקרוא את ההשמטות שהבאנו על מהותו של הזקן.⁶³

(ו) בכתב היד של חיי מוהר"ן צירף 'המעתיק' לסעיף הראשון שהבאנו למעלה סיפור ארוך על הזקן שהסתובב בין החסידים. הדברים מובאים ספק מפי ר' נתן ספק מפי חסידים אחרים ומקורם ככל הנראה בר' נחמן מטשעהרין, גם אם נראה שר' אלטר טפליקר הוא זה שהעלה אותם על הכתב. הסיפור מופיע בדפוסים של חיי מוהר"ן עם השמטות בשינויים קטנים וניכר מתוכו האופי השונה של ספרות השבחים מעשה ידי ר' נתן לספרות שבחים של אלו שבאו אחריו. או ליתר דיוק: מתגלה כאן ההבדל הגדול בין העדויות הקצרות והמדויקות של ר' נתן לתיאורים הנרטיביים המסורבלים שכתבו דור מאוחר יותר בהתבסס על רמזיות בספר חיי מוהר"ן וסיפורים שבעל פה. סגנון ולשון התיאור דומה להפליא לספרות השבחים החסידית שנפוצה לכל עבר בשנות השישים והשבעים של המאה התשע עשרה, ספרות שהייתה מעין מראה הפוכה לספרות העברית והיידיש בת הזמן. אף על פי כן יש במסורת זו עניין רב, לא רק משום ששולבה בכתב היד של הספר אלא משום שניתן ללמוד ממנה על הדינמיקה המורכבת של התגרות והתפארות שהעצימו את המחלוקת. וזה לשון הדברים:

(א"ה) שמעתי שפ"א נתוועדו יחד רבינו ז"ל עם הזקן הנ"ל כי העולם רצו לעשות שלום ביניהם ואמר הזקן לרבינו ז"ל היתכן שאיש זקן כמוני שאין לי שיניים ירצה במחלוקת ולקח אצבע של רבינו ז"ל והניח לתוך פיו והראה לו שאין לו שיניים. רק אשאל מכם כמה דברים אשר אמרתם. אמת הדבר שאמרתם שיש עיר זלאטעפאל"י על השמים. אמר לו רבינו ז"ל הלא זה הוא מאמר רז"ל בפירוש ערים גדולות ובצורות בשמים כשם שיש ערים למטה כך יש ערים למעלה. ואח"כ שאל את רבינו ז"ל אמת שאמרתם שבזלאטיפאליע אתם מתקנים החטא של ירבעם בן נבט [ראו חיי מוהר"ן, אות קיד]. השיב אמת. ואמר לו הענין המבואר בלקוטי תנינא סי' ס"ד שמדבר שם מתיקון חטא ע"ז לכפר על אלה אלהיך ישראל ע"י אלה מסעי בני ישראל וכו' ושם מובן זה ברמז. אח"כ שאל לו אותו עוד אמת שאמרתם שהייתם בהיכל של משיח. השיב לו רבינו ז"ל ומה בכך וכי אתם הייתם שם ולא מצאתם אותי רק מחמת שאתם שואלים אותי אם תלכו לביתי לשתות עמי טייה או קאווע ביחד ותודיעו להעולם שאתם חוזרים מדבריכם אשר אמרתם ואתם מתחרטים על המחלוקת אסביר לכם טעמו וענינו של דבר. השיב לו הזקן הנ"ל אלך מקודם לביתי ואח"כ אלך אצלכם. וכשהלך לו הזקן מן רבינו ז"ל שמע רבינו ז"ל איך שאומר וכי איזה פנים יהי' לי בפני הנגידים אם אלך אצלו ואעשה שלום עמו וכו' ואמר רבינו ז"ל אם היה מתחילה הולך לביתי כאשר אמרתי לו אפשר היה לי שלום עמו אבל עכשיו לא יהי' לי שלום עמו ויחזיק במחלוקת רק אעפ"כ איני מתיירא ממנו כלל כי הלא כבר הראה לי שאין לו שניים (א"ה) עיין בהמעשה של הזכור ועכביש השייכה לענינו כנ"ל מבואר שם שהשונאים של ההר קודם שרצו

63 גם כאן יש השמטה בכ"י טפליקר, י"ע"ב, הקשורה לדין ודברים עם ר' לוי יצחק בברדיטשב.

לעלות על ההר היו נופלים להם השיניים ולא היו יכולים לעלות).⁶⁴

עד כאן דיברנו רק על חמישה סעיפים מתוך ספר חיי מוהר"ן (מקום ישיבתו ונסיעותיו, יט-כב; אותיות קכב-קכז בדפוסים מאוחרים), בתוספות וההשמטות שנלוו אליהם בכתבי היד, כמו גם בתוספת ארוכה של 'המעתיק' ששילב 'מסורת' מאוחרת יותר. בכל הקטעים מוזכר גם עניין הצחוק והלעג של ר' נחמן על הזיידע לצד הלצות שונות ושנונות על שמו. קטעים אלו אמנם נדפסו כמעט במלואם בשנים האחרונות במספר מהדורות של ספר חיי מוהר"ן אך ההדפסה נעשתה בחוסר דיוק ובחוסר סדר, כשדברי מעתיק כתב היד נתערבבו עם דברי ר' נתן. על כל פנים, מתוך קטעים אלו אין ספק שר' נחמן לא רק צייר את מתנגדו בצבעים מיתולוגיים עזים אלא שהוא גם עורר במובנים רבים את המחלוקת ועודד אותה.

[7]

לאורך כתב היד השלם של חיי מוהר"ן מצויים קטעים קרובים ברוחם ובאופיים, שגם הם צונזרו או הושמטו. הנה קטע בסגנון דומה שהופיע בדפוס הראשון ('ענין המחלוקת שעליו, אות ח):

פ"א דברנו עמו מענין חרוזים שקורין גראם [חרוזים] ואמר שיש בזה דבר גדול כי כל העולם וכו'. ואינו זוכר היטב הלשון שאמר אם אמר שכל העולם מתנהג בזה או אמר שכל העולם או איזה לשון אחר מעין זה והביא ראיה מפסוק כ"ש בישעי' ה' ויקו למשפט והנה משפח לצדקה והנה צעקה לשון נופל על לשון.⁶⁵

ובכתב היד ישנה תוספת ארוכה וקריטית:

ומעשה שהיה אז שאנחנו היינו אומרים גראם על הזקן דסט"א הידוע והקפיד עלינו ואמר שלא ניהא ליה בזה וסיפר שחלם לו שהיה א' אומר גראם והיה משבח מאד אותו והיה מגנה מאוד את הזקן המתנגד הנ"ל. והפך עצמו אלינו

64 השמטות טפליק (כ"י), ט ע"ב – י ע"ב (תוספת לחיי מוהר"ן, תרל"ד, א, 'מקום ישיבתו ונסיעותיו', אות כ, כ ע"א); השמטות קורמן (כ"י, תרפ"א), י ע"א-ע"ב; השמטות רוזנפלד (כ"י), עמ' ז-ח; פנקס ברדיטשב (כ"י), עמ' 16-18. סיפור זה נרמז בטקסטים שנכתבו בשנות השמונים של המאה התשע עשרה ומקורו בר' נחמן מטשעהרין. למשל רמזי המעשיות (לעיל הערה 62), עמ' 62. מעשה ז, ג ע"ב; יצחק אייזיק גולדשטיין מבוקרשט, איגרת (לעיל הערה 62), עמ' 3. נוסח מלא מופיע בתוך שמואל העשיל פרידמן, ספר אמונת חכמים, צפת [תשס"ח], עמ' שנד-שנה (עם תוספות רבות משמעות); חיי מוהר"ן עם השמטות (נקודות טובות תשס"ה), אות קכג, עמ' צד (בטשטוש דברי ר' נתן ודברי המעתיק); הברמן, מסכת (לעיל הערה 49), עמ' 235; הורוויץ, כתב יד שיחות וסיפורים (לעיל הערה 52), 2-1, 39/70132/14; חיי מוהר"ן באנגלית (לעיל הערה 37), עמ' 38-39; שיק, פעולת הצדיק (לעיל הערה 5), עמ' קלח; צבי מרק, 'שרידי אש: ליקוטי מוהר"ן והספר הנשרף', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל כג (תשע"א), עמ' 326-328; שיח שרפי קודש החדש (לעיל הערה 35), א, אות נה, עמ' קכז-קכח. על תיקון חטא ירבעם בן נבט ראו: וייס, מחקרים (לעיל הערה 50), עמ' 23-26; להלן הערה 83. חיי מוהר"ן (תרל"ד), ב, 'ענין המחלוקת שעליו', אות ח, י ע"ב (בדפוסים מאוחרים אות שצט).

זה שהיה אומר גראם ואמר לנו גראם שאנחנו זכינו מאוד שנתקרבנו אליו והיה מאשר ומחזק ומשבח אותנו מאוד במה שזכינו לזה והכל באמירת גראם וסיפר רבינו ז"ל כמה דברים מהגראם ששמע בחלום הנ"ל ונשכח.⁶⁶

שבח זה מצניע בחובו סיפור רחב בהרבה וברור שהחסידים הרבו ללעוג על דרך החריזה לזיידע. יש בידנו 'גראם' מעין זה שחיבר ר' נתן עצמו, והוא היה אמור לבוא בראש ספר ליקוטי מוהר"ן קמא. השמטתו בדפוס קשורה לסדר הדפסת ספר ליקוטי מוהר"ן שהייתה מלאה פליאות והפתיעה רבים. בשנת 1808 הגיע ר' נחמן ללמברג להתרפאות ומיד ציווה על מעשה כפול: הדפסה ושרפה. שניהם שלא בידעת ר' נתן שלא היה סמוך אליו באותה עת. על ההסתרה כתב ר' נתן קודם: 'כי בכל אותן העתים היה דרכו להזהיר הרבה לבלי לגלות תורתו לזרים אשר אינם מאנ"ש, וגילה קצת טעמים על זה. והינו נזהרים בזה מאוד, להסתיר ולהעלים מאוד הקונטרסים שנכתבו'.⁶⁷ ספר ליקוטי מוהר"ן נדפס לבסוף שלא על פי העותק שהיה בידי ר' נחמן בלמברג אלא על פי עותק מתוקן שהיה בידי ר' נתן. עם זאת, ר' נתן לא עסק בהדפסה עצמה ורבו הטעויות והשיבושים בספר. אם לא די בכך, הרי שמלכתחילה התכוון ר' נתן להדפיס הקדמה ארוכה לספר יחד עם 'שיר ידידות' משלו. בשל אילוצי הדפוס צמצם את דבריו לעמוד אחד והשיר הושמט. במהדורה השנייה של הספר, שהדפיס ר' נתן בשנת תקפ"א בדפוס הבלתי לגאלי בביתו, תוקנו עניינים רבים, שבה ההקדמה הארוכה אך השיר נעלם.⁶⁸

לשיר זה יש חשיבות רבה גם לענייננו. שהנה שזורים בו הלצות על הזיידע. השיר, הפותח במילים: 'אדון כל הנצלים', נכתב בחיי ר' נחמן והאקרוסטיכון מרכיב את שמו בברכת החיים ובאחד מבתי נכתב: 'נרו יאיר הולך ואור עד נכון היום נגילה ונשמחה בישועתו'. כל שורה בשיר מבוססת על שברי פסוקים וצירופם למשמעות חדשה. בכלל זה יש כאן רמיזות רבות למחלוקת: 'זר לא יתערב בשמחתנו', 'חולק על הרב כחולק על השכינה', אך גם מחלוקת פרסונלית מרומזת: 'זדים הליצוני מאוד', היינו הזיידע. ואולי שיאו של השיר במילים: 'זד יהיר ל' שמו / פתאום יבוא אידו / גיהנם כלה והם אינם כלים'.⁶⁹ אין מדובר בצירוף סתמי של פסוקים ממשלי וקטע ממסכת ראש השנה. הרמיזה כמעט מפורשת לאותו ל'-ליב, היינו אריה ליב, הוא

66 חיי מוהר"ן ר' פנחס מטבריה (כ"י), 104 ע"ב; השמטות טפליקר (כ"י), יז ע"ב; השמטות קורמן (כ"י, תרפ"א), יא ע"ב. נרמז אצל הורוויץ, השמטות מחי"מ (לעיל הערה 5), עמ' קצא; ונדפס בתוך חיי מוהר"ן עם השמטות (נקודות טובות תשס"ה), אות שצט, עמ' ריז; חיי מוהר"ן באנגלית (לעיל הערה 37), עמ' 332-331 (בשיבוש הכוונה); מרק, סיפורי רבי נחמן (לעיל הערה 32), עמ' 156. פרק זה בחיי מוהר"ן נמצא שלם בכתב יד ר' פנחס (לענין המחלוקת שעליו, 104 ע"א – 105 ע"א), והקטע המצוטט מופיע באות ח. שני קטעים בשיחות הר"ן (אב"ן שתיא, ירושלים תש"ע, אותיות ריב-ריג, עמ' רו-רו) מקורם בפרק זה בכתב היד.

67 נתן מנמירוב, 'ימי מוהרנ"ת', מהדורת אב"ן שתיא, ירושלים תשס"ט, א, אות ט, עמ' טו. ראו גם שם, אות כו, עמ' נ.

68 על סדר הדפסת ליקוטי מוהר"ן ראו: מאיר, שיר ידידות עלום (לעיל הערה 50), עמ' 59-82.

69 שם, עמ' 80, 82 (ושם מהדורה שלמה של השיר וריון בכתב היד השונים). השיר נדפס בשינויים, מבלי לדעת שר' נתן הוא מחברו, בתוך חיי מוהר"ן (תרע"ג), ב, ב ע"א-ע"ב (שיר ידידות מורנו); ובתיקון: 'שיר ידידות מורנו (מוהרנ"ת)', אולפן חד"ת א (תשכ"ו), עמ' 57-58. הנוסח הטוב ביותר נמצא בהשמטות טפליקר (כ"י), ב ע"א – ד ע"א.

הזיידע. פומביות זו מפתיעה למדי ונדמה שעצם מעשה ההדפסה של ספר ליקוטי מוהר"ן היה כרוך גם הוא בניסיון לעורר מחדש את המחלוקת. בהקשר זה מובנים דברי ר' נחמן שאמר בראש השנה תקס"ח: 'ע"י המחלוקת נעשה ספר. וזה בחי' (איוב לא) וספר כתב איש ריבי. שע"י ריב ומחלוקת נעשה ספר'.⁷⁰ השיר של ר' נתן לא נדפס לבסוף ונותר גנוז בכתבי היד השונים של ספר חיי מוהר"ן. בוודאי שעם הסתלקותו של ר' נחמן ושל הזיידע גם יחד שוב לא היו משפטים אלו רלוונטיים. בשיר נוסף שכתב ר' נתן על חורבותיו של זה הראשון, שיר ששימש מעין הקדמה ל'שיחות' שבכתב יד חיי מוהר"ן, שוב אין רמיזות מעין אלו קיימות ואין בו אלא דברי שבח לצדיק הנעלם.⁷¹

[8]

אם השיר שהיה אמור לבוא בפתח ספר ליקוטי מוהר"ן כלל 'גראם' על הזיידע, בודאי שאין להתפלא שגם בתורות עצמן יש רמיזות שונות לשמו. הרי אין 'השיחות' מנותקות מהדרשות אלא נלוות להן. לאור ההשמטות בספר חיי מוהר"ן ניתן עתה לקרוא מחדש גם קטעים המצויים ב'תורות' של ר' נחמן – היינו בדרשותיו שנדפסו בספר ליקוטי מוהר"ן או בסיפורי המעשיות שסיפר. דבר זה נאמר במפורש בדברים שנרשמו בכתב היד של חיי מוהר"ן, ככל הנראה בידי 'המעתיק' (נחמן מטשעהרין או אלטר טפליקר). מיד לאחר דברי ר' נחמן על 'הזקן בקדושה' 'והזקן דסטרא אחרא' (השמטה לחיי מוהר"ן, לעיל סעיף 6), נוסף המשפט:

מענין הזקן הנ"ל מרומז בהתורה דע שיש אך אנפין בקליפה בליקוטי מוהר"ן ס"י רמ"ב ובהתורה ואת העורבים צויתי ליקוטי מוהר"ן ס"י ד' בענין והחזקתי בזקנו ואמר אז בפירוש אחר אמירת התורה איך האב אים אָן גינעמען פאר דעם זיידען. ובהתורה וצדקה תהיה לנו בליקו"א ס"י רנ"א ועוד בשאר מאמרים. גם עיין בהמעשה מזובב ועכביש בסיפורי מעשיות.⁷²

היו אלו מסורות שונות שהסתובבו בין החסידים, אולי מפי ר' נתן עצמו, והם לא היססו לצרף את הערותיהם בתוך כתב היד. כך רשם אותו 'מעתיק', שלאחר אמירת התורה האחרונה של ר' נחמן ('תקעו תוכחה', לקו"מ תנינא, תורה ח), בשעה שיצאו ממנו 'דמים הרבה', אמר: 'יש לי שונא כזה שלא מקרר אפו וחמתו ממני באופן אחר

70 ליקוטי מוהר"ן קמא, תורה סא, אות ה. אין ספק שההיבט החזיוני עומעם וטושטש בליקוטי מוהר"ן, כפי שהראה מרק, שרידי אש (לעיל הערה 64), עמ' 328-331, אך אין הדבר אומר שבשל כך היה כאן מיתון במעשה הדפוס ורצון להימנע ממחלוקת.

71 'שיר ידידות' זה נדפס בראש המהדורה הראשונה של חיי מוהר"ן (תרל"ד). בשירי ידידות אחרים שנכתבו בידי חסידי ברסלב לאורך המאה התשע עשרה שוב מוצאים רמיזות למחלוקת ולזיידע, שחלקן מבוססות על ה'השמטות' בחיי מוהר"ן. ראו: מאיר, שיר ידידות לר' יחיאל מנדל (לעיל הערה 19), עמ' 188-189, 201, 202, 208, 211, 212, 213, 226, 227, 231, 248.

72 השמטות טפליקר (כ"י), ט ע"א-ע"ב; ובשיבוש בתוך פנקס ברדיטשב (כ"י), עמ' 15-16. נדפס לראשונה באופן מלא בתוך חיי מוהר"ן עם השמטות (נצח ישראל תש"ס), אות קכג, עמ' קסב; (נקודות טובות תשס"ה), 'מקום לידתו ושיבתו ונסיעותיו', אות קכג, עמ' צג-צד; שיח שרפי קודש החדש (לעיל הערה 35), א, אות נה, עמ' קכו-קכו.

רק כשרואה את דמי⁷³; ובמקום אחר רשם: 'א"ה מה שכתוב בסוף ס' רכ"א ליקוטי מוהר"ן ח"א שויתי לה' לנגדי תמיד בחי' מתנגד שמעתי שכך אמר רבינו ז"ל אז אבל למתנגד שלי אין שום עצה רק השי"ת יהיה בעזרי להנצל ממנו שויתי ה' לנגדי תמיד בחי' מתנגד⁷⁴.

השיחות אם כן שלובות עם התורות ורק עם חשיפת כל הקטעים המושמטים בחיי מוהר"ן, יחד עם הערות המעתיקים, ניתן להעריך מחדש את הרמיזות לזיידע בספר ליקוטי מוהר"ן. בתוספות המעתיק נזכרו כמה תורות: ליקוטי מוהר"ן קמא, תורה רמב (דע שיש ארך אנפין בקליפה); תורה רנא (על צדקה של רשעים)⁷⁵; וליקוטי מוהר"ן תנינא, תורה ד, סימן יא (ואת העורבים צייתי, בה מוזכר זה אשר 'חרף מערכות אלהים חיים', 'ובא הארי והדב', 'והחזקתי בזקנו הינו שהבנתי שכל כחו ויניקתו על ידי מצח הנחש שיונק מזקני הדור שאינם כראוי⁷⁶). ברוח זו נזכר בדברי המעתיק גם המעשה מזכוב ועכביש, שאחת מהדמויות המרכזיות שבו הוא אותו זקן דטומאה, ולפי מסורות החסידים כל עניינו של הסיפור הוא סוד המחלוקת⁷⁷. אך יש הרבה מעבר לרמיזות אלו. באותו חלק ראשון של ליקוטי מוהר"ן, שנדפס בחיי ר' נחמן, מופיעות עוד רמיזות לזיידע. למשל תורה כב, סימן ד ('רועים של הס"א'); תורה רכא ('שויתי לה' לנגדי תמיד בחי' מתנגד'); תורה רס (שם מוזכר כי 'בודים עליו

73 השמטות טפליקר (כ"י), י ע"ב. ראו גם פנקס ברדיטשב (כ"י), עמ' 18.

74 השמטות טפליקר (כ"י), יז ע"ב – יח ע"א, מט ע"ב ('שמעתי מאנ"ש הזקנים'); משה יהושע בזשילאנסקי (אלטר טפליקר), ספר מי הנחל והוא ביאור ופירוש נפלא על הספר הקדוש והנורא ליקוטי מוהר"ן, בני ברק תשכ"ה, עמ' קכו.

75 על הרמיזה לזיידע בתורה רנא ראו גם: נתן מנמירוב, ליקוטי תפילות (לעיל הערה 5), תפילה עח; נחמן מטשעהרין, פרפראות לחכמה, למברג תרל"ו, א, תורה רנא, לד ע"ב; שיח שרפי קודש החדש (לעיל הערה 35), א, אות נז, עמ' קכט.

76 על הרמיזה בתורה ד ראו השמטות טפליקר (כ"י), כו ע"ב: 'א"ה עוד מצאתי כתוב בכרך א' מחיי מוהר"ן שהיה אצל ר' נפתלי', (ג) יש לו מערכה היינו מערכות השמים וא'. יהי' לו מפלה. (ד) הוא מתפאר בחורף כי חרף מערכות אלהים חיים אבל דוד לא נתיירא ממנו כלל ואמר שכבר הי' לו מעשה עם ד' והחזיק אותו בז' שלו כי בא הארי וכו' והחזקתי בזקנו שהחזיק אותו בז' והכיתיו והמיתיו אמן כן יקום (א"ה מן יש לו מערכה עד כאן נאמרו לענין הזקן הידוע שסיפרו לפניו שאמר שיהי' חורף חזק); ובאופן משובש בדפוס: אברהם חזן, ביאור הלכותים, ירושלים תרצ"ה, 'שיחות וסיפורים' בראש הספר; ספר סיפורים נפלאים, הובא לדפוס בידי שמואל הורוויץ, ירושלים תרצ"ה, עמ' מח; אבני"ה ברזל (לעיל הערה 52), אות ל, עמ' לג; נחמן ישראל בורשטיין, אוצר נחמני, א, ירושלים תשע"ג, עמ' צב-צג, אות עד; שיח שרפי קודש החדש (לעיל הערה 35), א, אות נד, עמ' קכה-קכו; פייקאז', חסידות ברסלב (לעיל הערה 1), עמ' 47-49. לבירור מדויק של השיחה ראו: מרק, סיפורי רבי נחמן (לעיל הערה 32), עמ' 78.

77 פירוש מעין זה למעשה מזכוב ועכביש רוח בין החסידים. למשל נחמן מטשעהרין, רמיז המעשיות (לעיל הערה 62), מעשה ז (ממלך שכבש כמה מלחמות), ג ע"ב – ד ע"א (שם, ב ע"ב, נרשם גם כי במעשה החמישי יש רמיזה לזקן הידוע); שיח שרפי קודש החדש (לעיל הערה 35), א, אות נב, עמ' קכג-קכד; אליעזר שלמה שיק, ספורי מעשיות עם פירוש נהרי אפרסמון, ירושלים תשע"ב, עמ' קצה-קצו. ראו: פייקאז', חסידות ברסלב (לעיל הערה 1), עמ' 61-62; מאיר, שיר ידידות לר' יחיאל מנדל (לעיל הערה 19), עמ' 201, 207-208, 212, 214. יוסף וייס רשם בעותק סיפורי מעשיות שהיה ברשותו (מהדורת ש"א הורודצקי, ברלין תרפ"ג, עמ' נא): 'שמעתי מפי הרב י"מ קורמן נ"י כי המעשה בזכוב ועכביש נאמר כנגד הזקן'. זקן דמוני מעין זה הופיע גם בחלומותיו של ר' נחמן.

כזבים', תורה שנביא בהמשך); תורה רפג (כרו לי זדים שיחות אשר לא כתורתך)⁷⁸; ומעט רמזות ניתן למצוא גם בחלק השני: ליקוטי מוהר"ן תנינא, תורה טו (אלו המתפארין עצמן בשקר בגדולות ונפלאות, 'פגם הצדקה'; ותורה סז ('המה רועים לא ידעו הבין'). נראה שברוח זו יש להבין את כל האזכורים של 'זד' ו'זדים' לאורך הספר, או מילים דוגמת: כרו לי זדים שיחות, רועים של ס"א, זקנים שלא שימשו, אך אנפין בקליפה ועוד הרבה כיו"ב. הכל מכון היה כלפי אותו מתנגד ידוע. הייתה זו רטוריקה מכסה ומסתירה. אין ספק שיוסף וייס צדק בצורך בקריאה של ליקוטי מוהר"ן, כמו גם של סיפורי המעשיות, כעין אוטוביוגרפיה של ר' נחמן.⁷⁹ גם אם שמו של הזיידע אינו מוזכר במפורש אפילו במקום אחד בתורות אלו בוודאי שהחסידים ששמעו את התורות ידעו היטב כלפי מי מכוונים הדברים, כשם שידעו היטב אל מי מרמז ר' נחמן כשידיבר על 'צדיק הדור' או 'צדיק האמת'. היה זה שיח פנימי של החסידים והוא הגיע לחוץ רק כאשר נדפס ספר ליקוטי מוהר"ן. מעשה ההדפסה של הספר היה לא רק בבחינת גילוי תורות שהיו סודיות קודם לכן אלא גם החצנה של המחלוקת והעצמתה בעצם הדיבור עליה. כאילו חפץ ר' נחמן לעורר את המחלוקת מחדש במעשה ההדפסה.

פעם אחת הפליג ר' נחמן ואמר: 'איך אפשר שלא יחלקו עלי מאחר שאני הולך בדרך חדש שעדיין לא הלך בו אדם מעולם וכו' (גם הבעש"ט ז"ל לא ושום בריאה לא) אע"פ שהוא דרך ישן מאד אעפ"כ הוא חדש לגמרי.⁸⁰ כל עוד ר' נחמן היה בחיים המחלוקת עליו הייתה בבחינת מים המשקים את האילן, 'ע"י המחלוקת שחולקין ע"י נותנין לו מקום להתגדל ולצמוח'.⁸¹ דברים אלו קיבלו העמקה תיאולוגית בתורות שנדפסו בספר ליקוטי מוהר"ן, ובכלל זה בחלק הראשון של הספר שנדפס בחייו. 'המחלוקת מגביה', מכפרת, מכסה ואף הכרחית. כך נאמר בתורה אחת (ליקוטי מוהר"ן קמא, תורה קסא): 'המחלוקת מגביה ומרים את האדם. כי האדם עץ השדה (דברים כ). והנה עץ מונח על הארץ. א"א לו להגביה א"ע. כ"א על ידי שבאין עליו מים שוטפין. אזי המים מרימין ונושאים את העץ. ומחלוקת נקרא מים כמ"ש (תהלים פח) סבונים כמים כל היום הקיפו עלי יחד'; ובתורה אחרת (ליקוטי מוהר"ן קמא, תורה סא, אות ה): 'יש צדיקי הדור שאמונתם שלמה בוודאי. ואעפ"כ יש עליהם מחלוקת. הוא בבחי' (ישעיה נג) והוא חטא רבים נשא וכו'. ועונותם הוא יסבול (שם). היינו שיש לו מחלוקת בשביל העולם. וע"י המחלוקת שיש עליו. על ידי זה מתקן האמונת חכמים אצל ההמון עם'; ובתורה נוספת באותו חלק (ליקוטי מוהר"ן קמא, תורה קיד): 'אך אפילו מי שהוא מפורסם כשיש עליו מחלוקת הוא תועלת לזה כי המחלוקת מכסה עליו ועל ידי זה יכול להמשיך שפע להעולם ולא ימחו ויקטרגו עליו. [...] שהרשע

78 תורה רפג בליקוטי מוהר"ן קמא לא הופיעה בדפוס ראשון ונוספה רק בשנת תקפ"א. על זיקתה למחלוקת ראו: נחמן מטשעהרין, פרפראות לחכמה (לעיל הערה 75), א, תורה רפג, לה ע"ב.

79 וייס, תורת הדיאלקטיקה (לעיל הערה 1), עמ' 47-48 (מפי חסידי ברסלב בירושלים); הנ"ל, מחקרים (לעיל הערה 50), עמ' 151-152.

80 חיי מוהר"ן (תרל"ד), ב, 'ענין המחלוקת שעליו, אות א, יב ע"א; ההשמטה בסוגריים מכ"י טפליקר, יז ע"ב; כ"י פנחס מטבריה, 104 ע"א; כ"י פרידמן, כז ע"א, אות א; הורוויץ, השמטות מחי"מ (לעיל הערה 5), עמ' קצא. במהדורות שונות של חיי מוהר"ן עם השמטות (אות שצב) הוסיפו דברים לקטע זה כיד הדמיון. באחדות מהן יש תוספת מדומיינת: 'לא הלך בו אדם מעולם גם הבעש"ט לא ושום בריאה לא מזמן קבלת התורה'.

81 חיי מוהר"ן (תרל"ד), ב, 'עבודת ה', אות סו, יח ע"ב (אות תקג בדפוסים מאוחרים).

שחולק על הצדיק הוא רק צופה הינו צפוי וכסוי על הצדיק' (מוטיב זה חוזר גם בתורה פח ובתורה רח באותו חלק). אך מעלת המחלוקת והכרחיותה מחודדת ממש בתורה רס, בה נרשמו דברים יוצאי דופן בחריפותם:

שיש אחד שהוא מפורסם ואינו מפורסם, דהיינו שהוא מפורסם בפי כל והכל מדברים ממנו, ואעפ"כ אינו מפורסם, כי אינו חשוב כלל. ויש אחד שאינו חפץ בזה, רק שאיבד את המפורסם, דהיינו אבדת השם, שהיא הנפש, דהיינו אע"פ שאין רצונו שלא יהיה מפורסם, אעפ"כ איבד אותו, כמו שאדם אובר דבר שלא ברצונו, דהיינו שאיבד את השם, שהוא בחינת מפורסם שיש לו שם בעולם. אבל יש אחד שעושה זאת ברצונו ובדעתו, שמוסר את נפשו על קידוש השם, דהיינו המפורסם שלו, שהוא בחינת שם כנ"ל, שהוא בחינת נפש כנ"ל, ומחמת זה אע"פ שהוא מפורסם, אעפ"כ אינו מפורסם כלל, כי אדרבא, הוא להיפך, כי הכל דוברים עליו ובודים עליו כזבים שלא עלה על דעתו, ויש לו שפיכות דמים ממש מזה, ועושה זה בכוונה, כי הוא בחינת מסירת נפש ממש, כי השם הוא הנפש כנ"ל, וגם יש לו שפיכות דמים מזה כנ"ל, והוא מציל את ישראל בזה ממה שהיה ראוי לבוא עליהם ח"ו, בשביל היחוד כנ"ל, וע"י מסירת שמו, שהוא נפשו כנ"ל, הוא מציל אותם כנ"ל.⁸²

אין ספק שאותו אחד 'שעושה זאת ברצונו ובדעתו' 'ועושה זאת בכוונה' הוא ר' נחמן עצמו. המחלוקת עליו היא אם כן לא רק הכרחית אלא יש צורך לעוררה. דברי השבח שהרע"ף ר' נחמן על עצמו, תודעתו המשיחית המופלגת, ומכאן גם תפיסתו את המחלוקת שעליו, לצד הדברים החריפים בגנות מתנגדיו שמופיעים בחיי מוהר"ן, משתלבים עם המגמות שבאו לידי ביטוי בדפוס הראשון של ליקוטי מוהר"ן ובשיר הגנוז שהקדים לו ר' נתן. גם אם אין בדברים אלו לבדם להסביר את הטענות שנשמעו בתוקף ימי המחלוקת בגנותו של ר' נחמן, הרי שיש בהם ללמד הרבה על הדרך בה עורר ר' נחמן עצמו את המחלוקת וליבה אותה בדרכו הפרדוקסלית.⁸³ דורות מאוחרים של חסידי ברסלב, שגם הם נתעטפו בסבך

82 ליקוטי מוהר"ן קמא, תורה רס. ראו גם: חיי מוהר"ן (תרל"ד), ב, 'ענין המחלוקת שעליו', אות ה, יב ע"א-ע"ב (בדפוסים מאוחרים אות שצו). על 'שבחי המחלוקת' בפי ר' נחמן ראו גם: יצחק אייזיק גולדשטיין מבוקרשט, איגרת (לעיל הערה 62), עמ' 3-5.

83 ענין זה עולה בבירור גם מדרכו של ר' נחמן עם שובו מארץ ישראל. למעשה עורר הוא עצמו את המחלוקת בדברי התפארות על 'מראות וחזיונות' תוך שהוא לועג לאדמו"רים הלוקאליים (מרדכי מנשכזי וצבי אריה מאוליק) שחזיונותיהם חזיונות שוא (כך אמר לאחד: 'לא כך רואין את מט"ט' [מטטרון] אני ראיתיך כך וכך וזה הוא באמת ראיתי מט"ט'; ולשני אמר פשוט: 'הרבה צפו לדרוש במעשה מרכבה ולא ראו אותה מימיהם', חיי מוהר"ן (תרל"ד), א, 'מקום לידתו וישיבתו', אות י, יח ע"א (בדפוסים מאוחרים אות קיג). פרגמנט אחד נדפס בתוך מרק, סיפורי רבי נחמן (לעיל הערה 32), עמ' 132. עניין זה שב גם ביחסו כלפי ר' ברוך ממזיב'ו' כפי שעולה ממסורת ר' אברהם חזן, אבני"ה ברזל (לעיל הערה 52), אות טו, עמ' יט-כא; וביתר הרחבה בכתבי היד: קורמן, ילקוט הליקוטים (לעיל הערה 30), שער שני, 'אגרת היוחסין', עמ' יט; השמטות רוזנפלד (כ"י), עמ' כז-כט; שמואל מאיר אנשין, ספר אבן טוב (כ"י), עמ' 21-26. פרשת המחלוקת מצד הסבא משפולה אינה אלא גלגול קיצוני יותר של אותם פולמוסים קודמים. ראו: גרין, בעל היסורים (לעיל הערה 1), עמ' 101-103, 115-116; מרק, שרידי אש (לעיל הערה 64), עמ' 324-329. ר' נחמן עבר לזלוטיפוליע בשל מעין חזיון, 'ראה רבינו ז"ל

המחלוקות, טשטשו מקומות אלו בדפוס מטעם ידוע. רק עיון מלא בדפוסים ובכתבי היד של ברסלב עשויים לחשוף תמונה זו והדומות לה ולהאיר מחדש על חייו המורכבים והמסוכסכים של ר' נחמן ועדת מעריציו.

[9]

גילוי וכיסוי ירדו יחד אל הדפוס הברסלבי מראשיתו והם ממשיכים ללוות גם את ההדפסות בימינו, רק שנתווספו סרבול, חוסר שיטתיות ועריכה מתמיהה. נעשה שימוש רב בכתבי היד אך באופן סלקטיבי למדי ולרוב מבלי לציין זאת. כשם שהיה סבך של הדפסות עד לשנת תש"ס (כפי שראינו בסוף סעיף 4), כך גדול הסבך היום עם פיזורם של כתבי היד. הנה ספר חיי מוהר"ן עם השמטות, מהדורת נקודות טובות (בית שמש תשס"ה, תשס"ט, תשע"ח ועוד), בה נוספו דברים מתוך כתבי יד בשיבושים רבים;⁸⁴ הנה מהדורת עמרם הורביץ (קרן אודסר, ירושלים תשס"ח, תשע"ה), ובה תיקונים על פי כתב יד ר' נפתלי ומהדורת 1913, כמו כן הוספות מכתב יד טפליקר, אך גם הושמטו בה דברים שהופיעו קודם בדפוסים אחרים; הנה מהדורת אב"ן שתייה, הנקייה והמזוקקת, שנאחזה בזו הקודמת, אך לא שילבה את כל ההשמטות ואף השמיטה דברים שהדפיסו אחרים (ירושלים תשע"ג);⁸⁵ הנה מהדורת משך הנחל, שכמעט ולא שינתה את פניה (ירושלים תשמ"ב, תשמ"ה, תשס"ח ועוד), גם אם באותה הוצאה ממש נדפסו עשרות קטעים מכתבי יד של חיי מוהר"ן במהדורה החדשה של ספר שיח שרפי קודש (א-ג, ירושלים תש"פ); הנה הדפסה שנייה של מהדורת תורת הנצח, שנבלעו בה השמטות זרות יחד עם תיקונים חשובים (ירושלים תשע"ה); הנה מהדורת לשון צדיק, שעשתה שימוש בכתב יד טפליקר, אך רבו בה השיבושים (ירושלים תשע"ג, תשע"ה);⁸⁶ והנה מהדורת מכון מוהרנ"ת, הנאחזת במהדורת נקודות טובות ותיקנה דברים לפי כתבי יד נוספים (ירושלים תשע"ה).⁸⁷ אלו

במקום שראה והשיג במקום שהשיג, 'אמר שהוא מוכרח לישב שם מן השמים כי הוא מתקן שם חטא של ירבעם בן נבט', ובשל צעד זה התחילה המחלוקת עם הוידע, חיי מוהר"ן (תרל"ד), 'מקום לידתו וישיבתו', אות יא, יח ע"א-ע"ב (בדפוסים מאוחרים אות קיד).

84 בהדפסה השלישית (חיי מוהר"ן עם השמטות, בית שמש תשס"ט), נוספו לספר עוד כמה 'פלאות' ומלבד צילום 'הפתק' של ישראל דב אודסר צירפו בשלושת העמודים האחרונים תרגום של 'חיוון' ר' נחמן בקבר רשב"י. הטקסט 'המקור' בארמית נדפס באופן חלקי בתוך: בעקבות הבעש"ט (קטלוג), בעריכת אסתר ליבס, ירושלים תש"ע, עמ' 91-92; ובאופן מלא בשנת תשע"ב בתוך: קעניג, שערי צדיק (לעיל הערה 5), עמ' עג-עו. ראו: צבי מרק, 'מי-רון: הסיפור הסודי על המפגש בין ר' נחמן מברסלב ור' שמעון בר יוחאי', הסיפור הזוהרי, בעריכת יהודה ליבס, יונתן בן הראש, מלילה הלנר אשד, ב, ירושלים תשע"ז, עמ' 709-763.

85 על דרכי העבודה בהוצאה זו, המקפידה על בירור הנוסחים בכתב יד ובדפוסים ראשונים, ראו בקונטרס: הסיבה האמתית להוצאת מהדורת אב"ן שתייה של ספרי ברסלב, ביתר עילית תשס"ח. כאן נרשם כי אליעזר חשין הוא ש'הכריע ופסק בכל הנוגע לענייני הגהות ונוסחאות' (עמ' 3).

86 בראש הספר באו 'דברים אחדים לרגל הדפסת הספר הנוכחי', חיי מוהר"ן, מהדורת לשון צדיק, ירושלים [תשע"ג לערך], עמ' 6-8, ובהם תיאור המהדורות וכתבי היד. הדברים קוצרו ב'מהדורה תנינא' שנדפסה בפורמט כיס בשני כרכים בירושלים תשע"ה.

87 בראש מהדורה זו באו 'דברים אחדים' על הדפוסים וכתב יד טפליקר (עמ' 4-9) לצד צילומים מתוך אותו כתב יד (עמ' 12-16). בסוף ההקדמה (עמ' 9) נוספה מעין הצדקה להדפסת

רק חלק מהמהדורות ומהדפוסים החוזרים של ספר חיי מוהר"ן בשנים האחרונות. לכל מהדורה 'השמטות' שונות והוספות שונות וכריבי המהדורות גודל המהומה. אין מהדורה אחת זהה לרעותה ואין מהדורה אחת שלמה בכליל השלמות. מה שהדפיס זה השמיט זה, ומה שהשמיט האחד הדפיס האחר. לא בתוספות בשולי הספר מדובר אלא בגוף הטקסט ממש, עד שאין הקורא יודע אם מה שקרא זה עתה מופיע גם במהדורות האחרות של הספר. הדבר היחיד שנותר על כנו הוא סדר הסעיפים (בשעה שאחד מוסיף השמטה הוא מוסיף סימן על סימן. היינו רסו, רסו-ב, רסו-ג, תכה, תכה-א, תכה-ב, תכה-ג, תכה-ד, וכיו"ב). ניסיון יחיד להדפיס את הספר על פי הסדר שבכתבי היד גם הוא לא עלה יפה, וגם לא נתקבל על לב (מה גם שלא הדפיסו את כל ההשמטות), עד שנשכח והפך לקוריוז בתולדות הדפוס הברסלבי (ספר חיי מוהר"ן, שבחי הר"ן והוספות משיחות הר"ן, קרן אודסר, ירושלים תש"ס).

עם זאת המהדורה החדשה של ספר שיח שרפי קודש בהוצאת משך הנחל (א-ג, ירושלים תש"פ), מהדורה שכללה קטעים מכתבי היד של חיי מוהר"ן ובכלל זה מכתב יד ר' נפתלי, הופץ כרוז בחתימת 'זקני אנ"ש' שיש בו ללמד הרבה על הדינמיקה של גילוי והסתור בחסידות ברסלב בימינו. נאמר שם בין השאר:

רביה"ק מוהר"ן זיע"א כבר ניבא עוד בימיו כי עתידה הדפסת הספרים להתפשט ביותר, ואתינו לידי כך שב"ה הרבה מהשמועות השיחות והעובדות מרביה"ק ותלמידיו ותלמידיהם אחריהם, שבעבר נשמרו והועברו מפה לפה ע"י זקני החסידים, ונעתקו אך מפי השמועה, כהיום עולים על גבי הכתב ומתבדרים בבי מדרשא וצאצאי אנ"ש מתגדלים על ברכי העובדות והשיחות מפי אנ"ש, ובוודאי מועילים הדברים להלהיב ליבם בגדולת רביה"ק ודרכו הקדושה ולעבודת השי"ת הטהורה והתמימה. אך בד בבד החובה כפולה להזהר מאוד כאשר נמצאים שינויי גרסאות שונות בשיחות ועובדות בין זקני אנ"ש בדורות הקודמים, זה אומר בכה וזה אומר בכה, ולדאבוננו קמה לאחרונה רוח של זלזול וקלות ראש, ובפרט בין הצעירים, ואיש הישר בעיניו שופט את שופטיו ורבותיו. [...] ומן הראוי עוד להזכיר כי אם אמנם עניין השיחות והעובדות גדול כוחן לשובב נפשות כאמור, אך משנה זהירות צריך לכל להפוך הטפל לעיקר, כי עיקר ההתקשרות לרביה"ק הוא רק בספרו הקדוש ליקו"מ אשר פניו שכלו ונשמתו שורים בו [...]. ועל אחת כמה להזהר שלא יהפכו שיחות ועובדות שונות, כקודם לחפור בו חלילה הוצאת לעז על גדולי אנ"ש מעתיקי השמועה מהדורות הקודמים. עוד מצאנו מקום להתגדר בו בעסק ההדפסה, אשר ידוע ומקובל בידנו מאת שר התורה הגה"ק מטשעהרין צוק"ל גודל זהירותו להשמיט שיחות שונות מתוך הכתבים, מהם עניינים נשגבים שהצנעה יפה להם ולא כל מוחא סביל, ודברים שנמסרו בע"פ אי אתה רשאי לאומן בכתב, וכשם שמצוה לומר דבר הנשמע וכו'. לזאת נקרא בקריאה של חיבה, שחלילה חס

ה'השמטות' והסיפורים הנלווים ('קונטרס ההוספות' מגנזי שמואל הורוויץ): 'ואף שיש החוששים מלהוציא שיחות וסיפורים אלו לדפוס מחשש לאותם המלעיגים אשר לא יראו דברים אלו בעין יפה, אך כבר כלל ידוע בידנו שעלינו להאמין שכל מעשיהם ודיבוריהם של הצדיקים אמת הם, ומה שאיננו מבינים עלינו לתלות בקוצר דעתנו הענייה, ואין לנו לחשוש מאותם הרחוקים מאמונת חכמים אשר יבואו להטיל דופי בקדושים'.

מלהזכיר, ובוודאי שלא להדפיס שום זלזול אפי' כמלוא נימה וברמז בתוקף שיחותיהם ואמריהם של כל גדולי אנ"ש שהיו בדורות שלפנינו, וכן להזהר מהדפסת דברים שהשמיטו המדפיסים בדורות הקודמים. חכמים הזהרו בדבריכם שמא ישתו התלמידים הבאים אחריכם ונמצא שם שמים מתחלל ח"ו.⁸⁸

זעקה גדולה זו על הפרצה במעשה הדפוס במאה העשרים ואחת מלמדת יותר על הגילוי מאשר על הכיסוי ונדמה כי אין בכוחם של כרוזים מעין אלו לעצור את הנחל הנובע ולחסום את המים הפורצים בסכר.

* * *

פלא הוא שגם אם רוב כתבי היד של חיי מוהר"ן גלויים לאלו החפצים בהם – ורבות מההשמטות כבר נמצאות בדפוסים באופן כזה או אחר – השימוש בהם עדיין מועט. כאילו אחזו החוקרים בעקבי הצנזורה הברסלבית הפנימית בעצם ההיתלות במהדורות קלוקלות. מהדורה חדשה של הקורפוס הגדול הכולל את שבחיו של ר' נחמן: שבחי הר"ן, שיחות הר"ן וחיי מוהר"ן, היא אם כן אחת המשימות המרכזיות של חקר חסידות ברסלב בימינו.⁸⁹ פרשת ההשמטות בספרות השבחים הברסלבית היא קריטית אך נדמה שצנזורה מעין זו, כמו גם אותה רשלנות מתמדת מצד המדפיסים, לא פסחה על אף ספר מספרי ברסלב, ובכלל זה הספרים המרכזיים: ליקוטי מוהר"ן, ספר המדות, ליקוטי עצות, ימי מוהרנ"ת, ליקוטי תפילות, עלים לתרופה, ליקוטי הלכות וימי התלאות, שבכולם יש הבדלים גדולים בין הדפוסים וכתבי היד המפוזרים. אם איננו חפצים במראה המעוותת של המדפיסים האחרונים, בצנזורה על פי טעם החסידים בעולם החדש או בהוספות אקראיות שנדפסו בהיסח הדעת, כדאי לשוב אל הדפוסים הראשונים ואל כתבי היד. על כל פנים, נאמנים הדברים שבמסורת אחת הושמו בפי ר' נחמן: 'עניני הוא סוד כזה, שאפילו שאני כבר מגלה את הסוד, אעפ"כ הוא נשאר סוד',⁹⁰ ואם דברים אלו נכונים לגבי ר' נחמן, על אחת כמה וכמה שנכונים הם לגבי ספרי שבחיו.

88. הוי זהיר בגחלתן, אב תש"פ (כרוז). חתומים: שמשון ברסקי, יעקב מאיר שכטער, שמואל משה קרמר (שהדפיס עוד בשנת תשל"ו מהדורה של חיי מוהר"ן עם קטעים רבים מתוך כתבי היד!), נתן ליברמנט, שמעון שפירא ונתן אפרים קעניג. כרוזים בענייני השעה בחתימת 'משפיעי ברסלב' או 'זקני אנ"ש' מודפסים מפעם לפעם. כך למשל: קריאת קודש, כסלו תש"פ (כרוז), 'דבר הזהירות מהלימודים האסורים ומהפרנסה ממקורות שאינם כשרים', המלא בדברים נגד 'ההשכלה הארוה' ו'דמיונות האפיקוסרים', או במילים אחרות: נגד מוסדות האקדמיה.

89. חלק גדול מספרו של צבי מרק, סיפורי רבי נחמן (לעיל הערה 32), אינו אלא לקט מתוך קורפוס עצום זה בדפוס ובכתב יד בצירוף הערות והרחבות, מסודר לפי סדר הזמנים. היינו, הוא כולל בחובו גם 'שבחים', או 'שיחות' כלשון ר' נתן. י"ג המעשיות של ר' נחמן, שהן גולת הכותרת של סיפוריו, נדפסו כאן בעברית בלבד ובניקוד על פי מהדורה ברסלבית מאוחרת (אב"ן שתייה).

90. בנדר, שיח שרפי קודש (לעיל הערה 35), ב, אות נד, עמ' טו.